HARPUT'TA TÜRK MİMARİ ESERLERİ

5846

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
Kütüphane ve Dokümantasyon
DAİRE BAŞKANLIĞI
Demirbaş No: 30608

720
A 742h

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
MERKEZ KÜTÜPHANESİ
0021 2366

E.D.M.M.A.
GENEL KÜTÜPHANE VE
DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
MÜDÜRLÜĞÜ
ELAZIĞ
DEVLET MÜHENDİSLİK VE
MİMARLIK AKADEMİSİ KİTAPLIĞI
Demirbaş No : 5846
Tasnif No :
Yer No :

Prof. Dr. OKTAY ASLANAPA

ORTA ASYA'DA TÜRK MİMARİ ESERLERİ

Kabul edildi
20. X. 1965
O. Aslanapa

2/11/1965
Sözlü saat: 17,45
Özmen

E.D.M.M.A.
GENEL KÜTÜPHANE VE
DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
MÜDÜRLÜĞÜ
ELAZIĞ
DEVLET-MÜHENDİSLİK VE
MİMARLIK AKADEMİSİ
Demirbaş No : 5846
Tasnif No :
Yer No :

7927
NURİ AFİF ÖZMEN
İst. Ün. Ed. Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü
Öğrencisi Lisans Tezi.

Fırat Üniversitesi
Merkez Kütüphanesi
0050068
255.07.02.01.06.00/08/0050068
30608

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ.
I- GİRİŞ.
II-HARPUT'un KISA TARİHİ.
III-KATALOG.
A- CAMİLER:
1.Harput' Ulu Camii. 1156-57
2.Arslaniye veya Esadiye Camii.
3.Alacalı Camii. 1203-4
4.Sare Hatun Camii. 1463
5.Ağa Camii. 1889 dan önce
6.Kurşunlu Camii.
7.Meydan Camii.

B - MESCİTLER:

8. Alaca (Arap Baba) Mescit ve Türbesi. 1276
9. Fatih Ahmet Mescit ve Türbesi.
10.Ahi Musa Mescit ve Türbesi.

C - TÜRBELER:

11.Ankuzu Baba Türbesi.
12.Mansur Baba Türbesi.
13.Üryan Baba Türbesi. 1861
14.Beşik Baba Türbesi.
15.Şeyh Şerafeddin Türbesi.
16.Nazır Baba Türbesi.

D - HAMAMLAR:

17.Hoca Hamamı.
18.Cimşit Hamamı.
19.Kale Hamamı.
20.Dəbbe Hamamı.
21.Eski Kale Altı Hamamı.
22.Yeni -Arslaniye Hamamı.

E - KALE:
23.Harput Kalesi.

E.D.B.M.A.
GENEL KÜTÜPHANE VE
DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
MÜDÜRLÜĞÜ

ELAZIĞ
DEVLET MÜHENDİSLİK VE
MİMARLIK AKADEMİSİ KİTAPLIĞI
Demirbaş No 5846
Tasnif No
Yer No

IV - TOPLAMA - DEĞERLENDİRME ve KARŞILAŞTIRMA.

V - NETİCE.

VI - BİBLİTOGRAFYA.

VII - PLÂN, KROKİ, RESİM ve DESENLERİN LİSTESİ.

E.D.M.M.A.
GENEL KÜTÜPHANE VE
DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
MÜDÜRLÜĞÜ
ELAZIĞ
DEVLET MÜHENDİSLİK VE
MİMARLIK AKADEMİSİ KİTAPLIĞI
Demirbaş No : 5896
Tasnif No :
Yer No :

Ö N S Ö Z

1962 yılında aldığım (Harput'ta Türk Mimarî Eserleri) konulu lisans tezime aynı yıl başlamış, Harput hakkında yazılmış bütün eserleri tarayıp, gereken malzemeyi toplamış bulunuyordum.

1965 yazında eserlerin plânlarını çıkarmak ve fotoğraflarını çekmek üzere Harput'a gittim.

1835 yılında terk edilerek Elâzığ'a nakledilen ve küçük bir nahiye haline gelen bir zamanların önemli sanat ve kültür merkezi olan Harput, bugün tamamen haraptır.

Eserlerin olduğu gibi kaderlerine terk edilmesi yüzünden plânlarının çıkarılması, zaman zaman fotoğraflarının çekilmesi oldukça güç oldu.

Artuklu, Selçuklu ve Osmanlı devirlerinden günümüze kalan yirmi üç yapıdan bugün ancak Sare Hatun Camii kullanılmaktadır. Diğer camiler, mescitler, türbeler ve hamamlar kendi kaderleriyle baş başa bırakılmıştır.

Bu tezde onüç eserin plânını, iki eserin de krokisini verdim. Diğer yapılar hakkında kesin bilgi edinebilmek devamlı,kazıları gerektirmektedir.

Şimdiye kadar çok az incelenmiş, üzerinde durulmuş olan Harput'u bu dar imkânlarla biraz olsun gün ışığına çıkarabildiysem kendimi mutlu sayacağım.

Memleketim olan Harput'u bana incelemek fırsatını veren, malzemenin toplanmasında ve incelenmesinde devamlı yardımlarını esirgemeyen sayın Hocam Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya, teşekkürlerimi arz etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca çalışmalarımı yakından izleyen Asistan Metin Sözen'e, fotoğrafların çekilmesinde büyük yardımları dokunan sınıf arkadaşım Yüksel Özdoğan'a ve Harput'taki çalışmalarım sırasında bana yardımcı olan Şükrü Şiş ve Ünal Özmen'e de burada teşekkür ve şükranlarımı sunarım.

E.D.M.M.A.
GENEL KÜTÜPHANE VE
DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
MÜDÜRLÜĞÜ
ELÂZIĞ
DEVLET MÜHENDİSLİK VE
MİMARLIK AKADEMİSİ KİTAPLIĞI
Demirbaş No : 5896
Tasnif No :
Yer No :

I - G İ R İ Ş

Kuruluş tarihi Hititlere kadar uzanan Harput şehri, 1835 yılına kadar zaman zaman parlak devirler geçirmiştir.Halkı,1835 yılında bugünkü Elazığ vilayetine göç edince Harput'ta kendi tarihi ile baş başa kalmıştır.Tarihi bir şehir olan Harput'un ,çeşitli devirlerde yapılmış mimari eserlerile değeri bir kat daha artmaktadır.

Türk mimarisinde büyük bir yeri olan Harput'un ,mimari eserlerinin bir çoğunun yıkılmasına rağmen hâlen ayakta kalabilenleride, bir fikir verecek kadar önemlidir.Harput'ta dokuz cami,onbeş mescit,onbir türbe,dokuz hamam ve bir kale yapılmıştır.

Camilerden yalnız yedi tanesi zamanımıza kadar gelmiştir.Diğer ikisinin izlerine rastlanılmadığı gibi , kaynaklarda da yeteri kadar bilgi verilmemiştir.Zamanımıza kadar gelenlerden birkaç tanesi hariç diğerleri oldukça harab olup duvar ve portal kalıntılarından ibarettir.En eski yapılardan ve Artukoğulları eseri olan Ulu camii bir tuğla işçiliği gösterir.

Mescidlerinde vaziyeti camilerde olduğu gibidir.Bugün,ancak üç tanesi türbesi ile birlikte iyi durumdadır.

Türbelerinde birçoğu , cami ve mescitler gibi, şehir terk edildiğinden kaybolup yıkılmıştır.Bugün yalnız sekiz türbe ayakta kalabilmiştir.Bunlardan iki tanesi (Şeyh Hacı Osman Bedrettin,Seyyid Ahmet Kürdî) Cumhuriyetin ilânından sonra yapılmıştır.Kalanların ekserisi sekizgen plânlıdır. Ayrıca altıgen ve dikdörtgen plâna göre yapılmış birer türbe bulunmaktadır. Türbelerden sadece birinde mumyalık kısım vardır.

Sayıları bir hayli fazla olan hamamlardan altı tanesinin bugün ancak kalıntısı görülmektedir.

Harput'un geçirdiği tarihi devirlerini içinde toplamış olan kale eski ihtişamını muhafaza etmektedir.Eserlerin çoğunda moloz taş kullanılmıştır. Kesme taş ise sadece kapı ve pencere söveleri ile minarelerde kullanılmıştır

Arap Baba türbesinin 13.y.y. mozaik çinili mihrabı,kubbesindeki ayni devir mozaik çini süsleri,Alaca caminin ahşap tavanındaki kalem işleri,Ulucaminin tuğla minaresi ve bugün Kurşunlu camiinde bulunan Ulu camiden gelme şahane Selçuk minberi ile Sare hatun camiinde saklanan kıymetli halılar , Harput'un mimari eserleri yanında süsleme sanatları bakımından da üzerinde durulmağa değer özellikler taşıdığını gösterir.

II- H A R P U T' UN K I S A T A R İ H İ:

Doğu Anadolu, Murat ırmağı vadisinin aşağı kısmına açılan Ulu Ovanın kuzey kenarındaki Elâzığ ili'nin beş kilometre kuzeyinde, ovaya hakim bir yamaç üzerinde ve deniz seviyesinden 1280m. yükseklikte kurulmuş eski bir şehirdir. Hititler zayıflayıp yıkıldıktan (M.Ö.1200) sonra, meydana çıkan Urartular devletinin sınırları Harput kalesini de içine alıyordu. Bu kale daha sonra Asurlular, İranlılar, Romalılar, Bizanslılar ve Araplar tarafından zaman zaman işgal edilmiş ve bölgenin en kuvvetli kalesi olarak kalmıştır.

VII. asırda Araplarla Bizanslılar arasında başlıyan savaşlarda Harput birkaç defa el değiştirmiştir. 1069 da Selçuklu şehzadelerinin idaresinde Anadolu'ya gelen Türkmen Beylerinin doğudan ve güneyden yaptıkları akınlara maruz kaldı. Harput ve Malatya bir aralık Bizans imparatorluğunu uyruk tanıyan Ermeni generali Flaretos'un eline geçti.(1)

Türkler zamanında Harput: 26 Ağustos 1071 de Malazgirt meydan savaşından sonra doğu Anadolu Türklerin eline geçti. Flaretos'a bağlı memleketler arasında Harput'ta Emir Çubuk tarafından zaptedildi.(2) Emir Çubuk'un oğlu Mehmet Bey'in ölümünden sonra Artukoğullarından Emir Belek 1112 de El Cezire'den hareket ederek Mehmet Bey'in bütün memleketini ele geçirdi. Yalnız Harput kalesi ve bölgesi Emir Belek'e karşı koydu. Emir Belek Palu şehrini merkez yaptı.

Anadolu Selçuklu sultanı I.Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra oğulları ülkeyi paylaştılar. Malatya ve Elbistan bölgeleri küçük oğlu Tuğrul Arslan'ın payına düştü. Sultan henüz çok küçüktü. Annesi cesaret ve kahramanlığına hayran kaldığı Emir Belek'le evlendi. Bu suretle Emir Belek, sultan Tuğrul Arslan'a Atabey oldu. 1114 de Harput Emir'i hastalandığı zaman kaleyi Malatya hükümdarı Tuğrul Arslan'a bıraktı. Emir Belek, Atabey olarak Harput kalesine geldi ve kaleyi teslim aldı.(1115) Emaret merkezini de Harput'a geçirdi. (3) Harput kalesi daha sonra sırasiyle Hasan Keyf hâkimi Davud'a, oğlu Ka-

(1): Osman Yalçın, Elâzığ-Tunceli-Bingöl, sf.3-7, İstanbul-1959.
(2): İbnal-Asir, X, 296-Besim Darkot, Harput Maddesi, Islâm ansiklopedisi, sf.296-299, İstanbul-1959.
(3): Osman Yalçın, ayni eser, sf.3-7, İstanbul-1959.

ra Arslan'a ve torunu Mehmet'e geçti. Nureddin Mehmet 1185/86 da ölünce kar deşi İmadettin Ebubekir burada Artukoğulları devletinin yeni bir şubesini kurdu. Bu devlet 1232 yılına kadar yaşadı.Anadolu birliğini kurmak isteyen Selçuklu sultanı I.Alâaddin Keykubad, 1233 de Harput'u zapt ederek Artukoğulları devleti şubesine son verdi.(1) Harput 1402 yılında Timur orduları tarafından istilâ edildi. Sonra yine Dulkadıroğulları idaresine geçti. 1465 de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından zapt olundu.1507 de Safevî hükümdarı Şah İsmail tarafından zapt edildi.

Osmanlılar zamanında Harput: Harput, Osmanlı Türkleri tarafından ancak 1515 yılında zapt edilmişti. Karaman valisi Hüsrev Paşanın da yardımiyle bölge tamamen Osmanlıların eline geçti ve bir sancak haline getirilerek Diyarbakır eyaletine bağlandı. XVII. asır ortalarında Harput'u ziyaret eden Evliya Çelebi Harput hisarı içinde bin kadar evin,eski bir caminin,çarşısında altıyüz dükkânın ve birçok medrese ile elli mektebinin bulunduğunu yazar. Ada geçen cami, Artukoğullarından Kara Arslan'a ait Ulu Cami'dir.(2)Bu tarihten sonra Harput yavaş yavaş eski önemini kaybetmiştir. XIX. asırda kale adeta unutulmuş, halk zamanla Harput'u terk ederek ulaşım ve yerleşimi daha kolay olan Mezra'ya yerleşmiştir. Harput'un tarihinde son bir hareket 1835 yılında görülür.(3) Kalenin insansız kalışını duyan saray o zaman Reşit Mehmet Paşa'yı doğunun islâhına memur etmişti. Reşit Mehmet Paşa o tarihte iki ay kadar Harput'ta kaldı. Halk gibi o da Mezra'nın yerleşmeye daha elverişli olduğunu görerek durumu saraya bildirdi. Bu suretle Mezra, Harput'a tercih edildi. Mezra'da hastahane, resmî binalar, büyük kışlalar yaptırıldı. Burası dördüncü ordu müşirliği haline getirildi. 1835 yılı, Harput şehrinin artık tarihe mal olarak, onun yerine Elâzığ şehrinin kuruluş tarihidir.(4)

(1): Houtsma, Recueil de textes rel àl'hist. des Seldj, IV, 7.Kısım.194-Besim Darkot, Harput Maddesi, İslâm ansiklopedisi, cilt 5,sf.2968299.
(2):Evliya Çelebi, Seyahatname, cilt 3, sf.216-220, İstanbul-1938.
(3):Osman Yalçın, ayni eser, sf.3-7.
(4): " " " "

III - K A T A L O G

A - C A M İ L E R:

1. ULU CAMİİ:

Ulu Camii Keşoğlu Meydanından Kazı Bahçesine giden caddenin sağındadır.(R.1) 1148 - 1174 yılları arasında saltanat süren Artukoğullarından Fahrettin Kaarslan namına 1156-57 (551H.) yıllarında yapılmıştır. Bunu, avlunun kuzeye bakan bir kemer payesi üzerinde bulunan 30x50 cm. genişliğinde mermer blok üzerine kûfi yazı ile yazılmış kitabesinden öğreniyoruz.(Resim: 2)
Onbir satırlık kitabede Fahreddin Karaarslan bir takım ünvanlarla zikredilmektedir. Kitabenin tarihinde (onlar) hanesi şüpeli okunmakta isede bunun (Hamsin) yani (50) olması enmuhtemel olanıdır. Bu suretle 1156--57(551H,) yıllarında yapıldığı anlaşılmaktadır. (1,2)

Kitabenin türkcesi: Besmeleden sonra (Allahın rızasını tahsil ve Allaha yakınlaşmak kasdiyle bu binayı yaptıran ol bir kişidirki,büyük Baş Buğ ve Emirdir. Âlimlerin efendisi, Cenabı Hak tarafından yardım görmüş, kuvvetlenmiş,dünyadaki mücahitlerin muzafferi,Dinin medarı iftiharı Müslümanların en güzeli,İmamların zahiri,Halkın ve Devletin yardımcısı, Halk arasında Şan ve şeref sahibi, Ümmetin tacı,Mülk sahiplerinin güneşi,Sultanların aziz ve şerifi,Islam askerlerinin şerefi,Mücahitlerin yardımcısı,Allahı tanımıyan ve şirk koşanların katili,Şerefi göklerden alıcı,Sultanların kılıcı,Emîrlerin Efendisi,çiftçilerin babası sıfatında olan Artukoğlu Sokmanın oğlu,Davud'un oğlu Karaarslandır. Halifeninde yardımcısıdır. Allah onun saltanatını,tac-ü tahtını ve halkını daim ve baki etsin. Allahın lâneti,Allah yolundan ve emrinden ayrılanların ve dönenlerin üzerine olsun) (3).

Kitabe;A.Gabriel(4),Lehmann-Haupt(5) ve Max Van Berchem(6)tarafından da yayınlanmıştır.

(1): Nureddin Ardıçoğlu, **Harput tarihi** sf.45-46, İstanbul - 1964, +
(2): " " - Harput Artukoğullarına ait kitabeler, Türkiyat mecmuası, c.VI, sf.41-49 İstanbul-1939.
(3):İsak Sunguroğlu, **Harput yollarında**, c.I, sf.305, İstanbul-1958. +
(4):A. Gabriel, **Voyages Archeologiques dans la Turque Orientale**, sf.351, Paris1934
(5):Lehmann-Haupt, **Armenien etc**, C.Ritter, **Erkunde**, c.I, sf.811,Berlin-1910.
(6):Max Van Berchem, **Arabische Inschriften sus Armenien und Diyarbekr**, sf.142 ve devamı, Berlin-1907.

Bu yayınlarda, yaptıranın Fahreddin Karaarslan olduğu doğru olarak göste - riliyorsada inşaa tarihi belirttiğimiz tarihi tutmuyor.

A - DIŞ GÖRÜNÜŞ : Caminin temellerinden itibaren olan kısımlarında moloz, köşelerde beyaz kesme taş kullanılmıştır. Camii, 30x45 m. ebadında dikdört- gen plânlıdır (Plân :1) Ortada havuzlu bir avlu ve dört tarafta buraya açılan mekânlar yer alıyor.Caminin etrafını çeviren ve bugün duvarları ta - mamen yıkılmış bahçeye, caddeye açılan basık kemerli, geç devir yapısı olan bir kapıdan girilir (Resim: 3). Basık kemerli kapı, hafif sivri bir ke - merin içindedir.Kemerlerde beyaz kesme taş kullanılmıştır.Bu girişin üzeri çift meyilli bir çatı ile örtülüdür.Basık kemerin üst kısmında bir kitabe bulunuyor.Bu kapıdab bahçeye girdikten sonra caminin batı portali görülür. (Resim : 4)

a - BATI PORTALİ : Portalin en dışında dikdörtgen bir çerçeve, bunun içinde hafif atnalı kemer,ondan sonra basık bir kemer içinde ahşap kapı yer alıyor (Resim : 4) Soldaki türbe Seyyid Ahmed Kürdî'ye aittir.Son yıllarda yapılmıştır.

b - DOĞU PORTALİ : Diğer bir portal caminin doğusundadır.Bu portal moloz taşlarıyla doldurulmuştur.Bugün kullanılmıyor.Bugün kullanılmayan bu kapı diğer kapılar gibi beyaz kesme taştan yapılmıştır.En dışda kareye yakın bir çerçeve, onun içinde köşe sütunlarına oturan hafif sivri bir kemer yer almıştır.Diğer kapıda olduğu gibi burada da basık bir kemerle içeri giril - diği anlaşılmaktadır.(Resim : 5)

c - MİNARE : Buraya, caminin kuzeyiinde yer alan beşik tonozla örtülü mekân - ların avluya yakın olanından oniki basamaklı bir merdivenle çıkılır. (Resim : 6).A.Gabriel minareye girişi yanlış çizmiştir.(1) Minarenin şimdiki girişi normaldir.Minarenin gövdesi silindirik olup kısa ve kalındır Kaideden sonraki kısmı egri ve şakülünden ayrılmıştır.Sekizgen bir kaidenin üzerinde ikinci bir sekizgen varsada yarı yüzü yıkılmıştır.Yıkılan kısım sonradan adi taşlarla silindire tamamlanmıştır.Şakülünden ayrılmış olan si- lindirik gövde üç kuşağa bölünmüştür.Kaideye yakın olan birinci kuşakta tuğ- ladan yapılmış geçmeler yer alır.Bazı kısımlarda tuğla geçmeler dökülmüştür Ortadaki şeritte yine tuğladan yapılmış altıgen vardır.Bu kısım dada yer yer dökülmeler olmuştur.Üstteki şeritte ise daireler içinde tuğladan altı kollu yıldızlar görülür.

1) A.Gabriel,ayni eser,Sf.258.

üç ayrı bölüm, bir birinden,ikişer sıra tuğla dizisiyle ayrılmıştır.Şerefenin alt kısmında üst üste on sıra tuğla dizisi yer alıyor.Şerefede beyaz kesme taş kullanılmıştır.Şerefeden sonraki gövde, ince tuğlaların üst üste konulmasıyle yapılmıştır. İnsenin , şerefe ve şerefeden sonraki kısmı daha sonra yapılmıştır.(Resim : 7) .

B - İÇ GÖRÜNÜŞ :

a - İÇ AVLU ve YAN MEKÂNLAR : Batıdaki portalden 3-4 basamaklı geniş bir merdivenden inilerek , kubleye dikey uzanan iki mekândan geçilir.(Resim:8) ve ortadaki iç avluya gelinir.Burası 7,70x13,50 m. ebadında olup ortasında tuğladan yapılmış kare bir havuz vardır.Bu havuz bugün tamamen haraptır. (Resim: 9) Avlunun zemini taş döşeli ve mekânların zeminlerinden yüksek tedir.

Avlunu kuzeyinde arka arkaya iki mekânvardır.Bu mekân_lar, avluya dört hafif sivri kemerle açılmaktadır.Doğu ve batıda da avluya üç hafif sivri kemerle açılan arka arkaya iki mekân vardır.Bu mekânlardan doğu portalinin önünde olanı, üç hafif sivri kemerle kendisine paralel olan önündeki mekâna,iki hafif sivri kemerle de kendisine dikey olan ve caminin kuzey cephesinde yer alan iki uzun mekâna açılmaktadır.(Resim : 10) Mekânların üzerleri beşik tonozlarla örtülüdür.Bu tonozlar tuğla kemerlere ve kalın duvarlara oturmaktadır.1964 senesindeki tamirde payelerin dış yüzleri zeminden kemer başlangıçlarına kadar olan kısımları beyaz kesme taştan bir kılıf içine alınmıştır. Bu tamirde,toprak örtülü olan dam ve kubbesi betonla sıvanmıştır.(Resim:11) Tamirat devam etmektedir.Bundan önceki tamiratların birincisi 1899 ikincisi 1905 yıllarında yapılmıştır. (1)

b - SON CEMAAT YERİ: Avludan iki kemerle son cemaat yerine geçilir.Genişliği 4,5 m. uzunluğu ise caminin iç genişliği kadardır.(26 m) Avlunun sağında ve solunda bulunan ikişer mekândan da kemerlerle son cemaât yerine geçiş vardır.Son cemaât yerinin sağında (Resim: 12) ve solunda (Resim:13) hafif sivri kemer içine alınmış beşik kemerli birer kapı vardır.Kapı söveleriinde beyaz kesme taş kullanılmıştır.Bu kısımda ayrıca bir mihrap nişi vardır.

1 - MUTUK MİHRAP : Bu mihrap nişinin üst kısmı istiridye kabuğu şeklinde süslenmiştir.İstiridye kabuğu motifinin üst kısmında örgü motifi bir şerit halinde uzanmaktadır.En üstte bir sıra muhammes dekoru vardır.Nişin sağında ve solunda iki uzun dikdörtgen olanlarda bulunan alçılar dökülüdüğünden niçbi

1) İshak Sungurlu,aynı eser,sf.306

dekor izi görülüyor(Resim: 14) .

Şutuk mihrabın sağında bir (Resim: 15) , solunda iki dikdörtgen pencere vardır.Bunların söveleri de beyaz kesme taştan yapılmıştır.Son cemaât yerinin üzerinde beşik tonozla örtülüdür.Beşik tonozun içinde takviye maksadiyle yapılmış üç hafif sivri kemer vardır.Kemerlerde beyaz ve kiremit kırmızısı kesme taşlar alternatif olarak kullanılmıştır.

6 - ESAS MEKÂN : Son cemaât yerinden,sağda ve soldaki birer kapı ile bu mekâna geçilir.Burası kıbleye paralel yedi kemer gözü ile iki dikdörtgen mekâna ayrılmıştır.Son cemaâtyerine bitişik olan birinci mekânın (4x28 m.) doğu ve batı duvarınında tonoza yakın kısımlarda küçük birer dikdörtgen pencere vardır. (Resim: 16).Mekânın batı duvarındaki hafif sivri kemerin içi sonradan dikdörtgen bir pencere haline getirilmişse de tekrâr moloz taşları ile intizamsız bir şekilde bilahâre kapatılmıştır. (Resim:16)

Esas mekânın birinci kısmından yedi adet hafif sivri kemerle ikinci kısma, yani mihrap önündeki mekâna geçilir.Bu kısım 4,5x28 m. ebadında ve iki hafif sivri kemerle üç bölüme ayrılmıştır (Resim:17). Yanlardaki kısımlar uzun dikdörtgen,ortadaki kısım ise karedir.Caminin esas mihrabı kare mekândadır.

7 - ESAS MİHRAP : Bu mihrap dışarıya çıkıntılıdır(Resim: 18).İlk mihrap nişi tuğladandır.Bu durum şimdiki mihrabın üst kısmından bakıldığında görülür (Resim: 19).Beyaz kesme taştan yapılmış mihrap şimdiki yerine tamir esnasında koyulmuş fakat koyulduğu tarih bilinmiyor.Bu mihrap nişinin iki yanında inci birer sütuncuk vardır.Başlıklarda üçgen ve baklava motifleri yer alıyor.Başlıklarda görülen motiflerin bulunduğu bir süs bordürü şerit halinde mihrap nişinin etrafını dolaşmaktadır.Bu şeritten sonra beyaz kesme taşlar tekrar yer alıyor.İkinci bordürlü çerçeve de en dışta görülür.Burada da birincideki dekor tekrarlanmıştır.

Mihrabın üst kısmında küçük bir dikdörtgen, sağında ve solunda ikişer büyük pencere vardır.Pencerelerin söveleri beyaz kesme taştan yapılmıştır. Mihrabın solunda , doğu duvarına yakın olan ikinci pencerenin alt kısmında mihrap nişişne benzer küçük bir niş vardır.Mekânın doğu ve batı duvarının üst kısmında bundan önceki mekânda olduğu gibi birer pencere vardır. (Resim: 17).Batı duvarının alt kısmındaki hafif sivri kemerin içi sonradan bir pencere haline getirilmişse de moloz taşlarıyla intizamsız bir şekilde kapatılmıştır.(Resim: 17)

caminin mihrap önündeki kare mekânı kubbe ile örtülüdür.(Resim.20) Kare mekândan kubbeye geçiş, tuğlaların sivri tarafları dışarıya geçirilerek bir nevi testere dişi motifin devamlı kullanılmasiyle sağlanan üçgen alanlardan geçiş sağlanmıştır.(Resim.21) Iki yandaki dikdörtgen mekânlar ise beşik tonozla örtülmüştür. Mihrap önündeki mekânın arkasındaki mekân da beşik tonozla örtülü olup bu beşik tonozun içersinde de üç adet hafif sivri takviye kemeri vardır. Bu kemerlerde beyaz ve kiremit kırmızısı kesme taş alternatif olarak kullanılmıştır. Ayrıca kubbenin tam arkasında ve beşik tonozun içinde bir aynalı tonoz vardır.(Resim.22) Bazı mekânların duvarlarında ve kemerlerin üst kısımlarında uzanan geniş tuğla şeridinin içinde, ahşap hatılların yerleştirildiği küçük dikdörtgen yuvalar görülür.(Resim.23)

3-MİMBER: Abanoz ağacından yapılmış bu mimber ilk önce Elâzığ'daki Saray Camii'ne götürülmüş sonra buradan alınarak Sare Hatun Camiine götürülmüşse de şimdi Kurşunlu Camiindedir.(Resim.24)

Mimberin yan yüzlerindeki alanlar geniş şeritlerle çeşitli poligonal sahalara ayrılmıştır. Bu sahalar beşgen ve altıgendir. Altı tane beşgen ortadaki daha büyük bir altıgenin etrafında birleşerek guruplar teşkil ederler.(Resim.25)26) (1) Yine bu yan yüzlerdeki büyük üçgen alanlarda da içiçe geçmiş tam ve yarım sekizgenler yer almıştır. Sekizgenlerdeki kıvrak dalların aynısını 1964 yılı sanat tarihi Keykûbadiye sarayı(Kayseri) kazısında çıkarılan çinide görmekteyiz.(2)

a-MİMBERDEKİ KİTABELER:

Kapının sağ kanadı yukarısında ve nebati süsler arasında:((Onda okuyanlar, seyredenler için huzur ve refahlık vardır.)) Bu kanadın alt tarafında girift bir süsle ile (Sûre:15, Âyet:46) ((Onlara selâmetle ve emin olduğunuz halde oraya girin.)) yazılmıştır.(Resim.24)

Kapının sol kanadı yukarısında: ((Bu caminin yanında bir medrese yapıldı.)) demektedir. Bu kanadın alt tarfında ((Mimber kapıları üzerindeki yazıları Sa'd yazdı.)) demektedir.(Resim.24) Kapı sövesinin sol tarafında aşağıdan yukarıya doğru:(Sûre:3,Âyet:18) ((Allah, melekler ve ilim sahipleri şahadet

(1): Semra Ögel - Anadolu'da Ağaç oymacılığında mail kesim, sanat tarihi yıllığı 1964-65. sf.112-3, İstanbul-1965.
(2): Oktay Aslanapa, Anadolu Türk çini ve keramik sanatı, Türk kültürü araştırma enstitüsü yayınları.10. seri.V. sayı.1. sf.3, İstanbul-1965.

...derlerki ondan başka adil ile kaim ilâh yoktur ve aziz, hakimdir.)) denilir.

...nun söveseinin sağ tarafında yukardan aşağıya doğru:(sûre:3,Âyet:19) ((Al-...h indinde din, din'i İslâmdır. Ehl-i kitap kendilerine ilim gel-...rten sonra aralarında haset ile ihtilâf eylediler. Allah seri'ül - hesaptır)) ...r. Ayetlerin sonunda ((Rebi ül evvel ayının ilk günlerinde yapıldı.)) cümles...i yazılmış ise de tarihin sene kısmı maalesef eksiktir. Ya tamirlerde o kı...a kazılmış kesilmiş yahut tarih başka tarafa yazılmıştır görüldüğü gibi ka...nın yukarısında sonradan konmuş çelenk üstüne 582 H. tarihi yazılmıştır. (Resim.24)

...mberin şerefe altında ve sol yanında:((Bismillâh-i)) bunun mukabilinde((er ...hman er rahim.)) yazılmıştır.(Resim.25)

...mberin sol tarafındaki yazılar: Bu kısımdaki yazılar merdivenin üst korku...unda,sol alt korkuluğunda ve minberin yanı ile şerefe altının birleştiği ...rdüde, yukardan aşağıya doğru ((bu camiin Kazvin'li, alevî Emir Kiya oğlu ...üyük Emir, Başkan, dininin şerefi ve tacı, sadatın yücesi, büyüklerin ifti...ar ettiği mücahitlerin istinatgâhı, vefa babası (çok vefalı) azizi - Allah ...efalarını devamlı etlesin, izzet ve ikbâlinde yüksek mevkide bâki kılsın tec...îd etti.)) demektedir.(Resim.25)

...mberin sol süpürgelik kısmında şu üsta adı vardır:((Kazvinli Ismail oğlu ...a'id - Allah onu, anası ve babasını esirgesin - yaptı.)) demektedir.

...mberin sağ tarafındaki yazılar: Bu kısımdaki yazılar merdivenin üst korku...unda, korkuluğun alt kısmında ve minberin yan tarfı ile şerefe altının bir...eştiği bordürde aşağıdan yukarıya doğru ((Büyük Emir, Yüce kumandan, dinin ...ahibi, İslâmın siyneti, devletin feyyazı, milletin kaymeti hükümdarların yar...ımcısı, padişahların ve dinin kılıcı, arslan)) ve ((emirlerin sevgilisi ve ...eminler beyinin oğulları Sa'düd-din oğlu Kutluğ Bey ve Çubuk oğlu Kiya Ali ...leyinde (yapıldı).Allah onların şan ve şerefini muhafaza buyursun - Mem...ketini ebedîkılsın)) demektedir.

...mberin süpürgelik kısmında: (Sûre:4, Âyet:16) ((Bugün mülk bir ve kahredici ...an Allah'ındır.)) demektedir.(1)

(1) M. Zeki Oral - Anadolu'da san'at değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ...e tarihçeleri, vakıflar dergisi, c.5, sf.35-39, Ankara-1962.

luyu çeviren kemerlerden bir kısmının arası daha sonraları kerpiç duvarlarla doldurularak medrese odası haline konmuştur. Daha sonra bu mekânlar askerî ope olarak kullanılmıştır.(1) Bu caminin vakfiyeleri hakkında bazı vesika ve ayıtlar vardır.(2)

liya Çelebi de ((Ulu cami hepsinden büyük ve güzel camidir. İbadetgâhı kâm olup.Müstecap ve dave mahallidir. Musanna ve tarzı kadim bir minaresi varr.)) der.(3)

(1): Nureddin Ardıçoğlu, aynı eser, sf.45-46.
(2): İshak Sunguroğlu, aynı eser, sf.308-309.
(3): Evliya Çelebi, aynı eser,sf.216-220.

2.ARSLANİYE VEYA ESADİYE CAMİİ:

Şehrin doğusunda ve Esadiye mahallesinde, üç yolun kavşağında, cadde üzerindedir (Resim:27).

Yapıldığı tarihi gösteren kitabesi yoktur.Fakat camii ve bitişiğindeki medrese III. Murad devrinde 1591 (1000 H.) mevcuttur. (1) Eser tamamen yıkılmış yalnız kuzeydeki portali ayaktadır (Resim : 28) . Portalde atnalı şeklinde büyük bir kemer,bunun içinde de daha küçük hafif sivri bir kemer vardır.En içte basık kemerli kapı yer alıyor.Kapının üzerinde,iri mukarnas dekorlara var ve bunlar hafif sivri kemer boşluğunu doldurmaktadır.En dıştaki kemerin sağında ve solunda mukarnas dekorlu birer küçük niş var (Resim:29).

Ayakta kalan bu portalde bej renkte kesme taş kullanılmıştır.Caminin ayakta kalan duvarında ise moloz taşların kullanıldığını görmekteyiz (Resim: 27). Güney duvarında tamamen harap olmuş mihrap nişinin sağında ve solunda birer pencere açıklığı vardır.Batı duvarında da üç pencere kalıntısı görülür.

Şimdiki kalıntılara bakarak kuzeydeki portalden avluya, avludan son cemaat yerine ve esas mekâna geçildiğini söyliyebiliriz.

Eskiden minaresi varmış,sonraları yıkılmış ve bir daha yapılmamıştır.(2) Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bu camiden ((Arslanlı Camii)) diye bahsederek medresesininde olduğunu belirtir.(3) Bugün medreseye ait hiçbir iz yoktur.Nureddin Ardıçoğlu'nun bahsettiği arslan figürlerinin izi , kuzeydeki portalde görülmüyor. (4)

(1) Başvekâlet arşivi ,Tapu defteri,sene 998 H.sf.178 -İshak Sunguroğlu, ayni eser,sf.278 den.
(2) Ishak Sunguroğlu ,ayni eser,sf.278
(3) Evliya Çelebi,ayni eser,sf. 216-220
(4) Nureddin Ardıçoğlu,ayni eser,sf.64

3. ALACALI CAMII

Ağa mahallesinde , Kayabaşından Kargacık'a giden yolun solundadır(Resim:30)

Artukoğullarının,Harput kolunun son hükümdarlarından Nureddin Ebü-Fadıl Artuk Şahın babası olan ve aynı zamanda Paris'teki Salting Koleksiyonundaki bronz aynada adı geçen Hızır zamanında,yaklaşık olarak 1203-1204 (600 H.) tarihlerinde yapılmıştır (1).

A - DIŞ GÖRÜNÜŞ : Dış duvarlarda zeminden itibaren moloz taş kullanılmış ve bir sıra tahta hatılla duvarlar ikiye ayrılmıştır.Köşelerde de beyaz kesme taşın kullanıldığı görülür (Resim: 30) . Yalnız kuzey cephesinde, tahta hatılların altında kalan kısım ile giriş kapısının batı cephesinde, moloz taşın üzerine beyaz kesme taştan bir kaplama yapılmıştır . (Resim: 31 - 32).Üstü düz toprak damla örtüdür.

Camii,9x11,90 m. ebadında dikdörtgen bir plâna sahiptir(Plân : 2).Duvar kalınlığı 0,85 m. dir.Batıya açılan beyaz kesme taştan yapılmış gayet güzel bir kapıdan içeri girilir (Resim: 33) . Kapının iki yanında birer sütuncuk vardır.Bu iki sütuncuk üç dilimli bir kemerle birbirine bağlanmıştır. Ahşap kapı basık bir kemerin içinde yer alıyor.Kapının sağında sağır bir niş vardır.Bunun üzerinde iki bölümlü bir niş yer alıyor(Resim: 33).

1) MİNARE : Batı cephesindeki giriş kapısının üzerinde düz toprak damdan itibaren yükselir.Minareye,kapının sağındaki merdivenli kısımdan çıkılır - sada bugün merdivenlerin aşağı basamakları yoktur.Minarenin kısa ve kalın silindirik bir gövdesi vardır.Bu gövde de bir sıra beyaz , bir sıra siyah kesme taş alternatif olarak kullanılmıştır.Şerefe, beyaz kesme taştan yapılmış konsol ayaklarına oturtulmuştur.Şerefeden sonraki kısım,ince ve çok kısadır.Burada beyaz ve siyah kesme taşlar satranç tablosunu andırır şekilde kullanılmıştır.Külâh kısmı ahşaptır (Resim: 34) .

B - İÇ GÖRÜNÜŞ : Batıdaki kapıdan bir basamakla esas mekâna çıkılır.İç mekân iki sivri kemerle üç bölüme ayrılmıştır.Mihrabın bulunduğu orta bölüm diğer iki bölümden biraz dardır.Önceden ahşap olan zemin müze haline getirildiği zamanki restorasyonda betonla sıvanmıştır.

(1) İshak Sungurоğlu , ayni eser, sf. 270

Kuzey duvarında zeminden 0,50 m. yükseklikte üç adet sivri kemerli pencere vardır.(Resim : 31) Bu pencerelerde beyaz kesme taş kullanılmıştır. (Resim: 32) Yine bu duvarda ve tavana yakın kısımda küçük dikdörtgen bir pencere vardır.Doğu ve güney duvarında da , sövelerinde beyaz kesme taşların kullanıldığı üçer adet küçük dikdörtgen pencereler vardır(Resim: 30) Batı duvarında ise,minareye çıkışın sağında bir küçük dikdörtgen pencere var.Caminin içi beyaz badanalıdır.

1 - MİHRAP : Mermerden yapılmış ve etrafında bir sıra mukarnaslı çerçeve vardır.Nişin üst kısmında da mukarnaslar yer alıyor.

2 - AHŞAP TAVANDAKİ KALEM İŞLERİ : Caminin ahşap tavanı üç uzun dikdörtgen kısma ayrılmıştır.Her bölüm tekrar eşit üç bölüme ayrılarak değişik geometrik şekillerle dekorlanmıştır.Şöyleki: Mihrabın solundaki dikdörtgen kısmın güney tarafındaki bölümünde siyah,lâcivert ve kırmızı küçük dikdörtgen , kare,panolar,ortadaki bölümde kırmızı ve lâcivert küçük karelerden büyük bir kare pano,bu panonun sağında ve solunda siyah lâcivert kırmızı küçük sekizgenlerden bir şerit yer almaktadır.Bu sekizgenlerden bir tanesinin kenarı içeri kaydırılarak sekiz köşeli bir yıldız meydana getirilmiştir (Resim: 35) . Kuzey tarafındaki bölümde de kırmızı,siyah küçük karelerden bir pano vardır.

Mihrabın üstündeki dikdörtgen kısmın güneydeki bölümün de ,kırmızı,siyah küçük kareler var.Ortadaki bölümde kırmızı ve lacivert renkte iç içe girmiş sekizgenler yer almıştır.Sekizgenlerin ortalarında kare alanlar vardır. (Resim: 36) Kuzeydeki bölümünde de siyah ve kırmızı renkte küçük kare ve dikdörtgenler yer almıştır.

Mihrabın sağındaki dikdörtgen kısmın güney tarafındaki bölümünde : siyah , lacivert ve kırmızı küçük kare ve dikdörtgenler vardır.Orta bölümde ise lacivert ve kırmızı küçük karelerin bulunduğu büyük kare bir pano ve bu panonun sağında , solunda siyah , lacivert ve kırmızı renkli küçük sekizgenlerden bir şerit dolaşıyor(Resim: 37).Kuzey tarafındaki bölümde de kırmızı ve siyah kareler yer almıştır.

Aynı ismi taşıyan ve iki kat üzerine inşa edilmiş olan medreseden bugün hiçbir iz yoktur.

4. SARE HATUN CAMİİ:

Camii, Sarehatun mahallesindedir. Kuzeyinde Buğday meydanı, batısında cimşit hamamı ve doğusunda sare hatun çeşmesi vardır (Resim.).

İlk ahşap mescit, Akkoyunlu hükumdarı Uzun Hasan'ın annesi sare hatun tarafından 146? (867 H.) yılında yaptırılmaya başlanmıştır. Ahşap mescid-i şimdiki caminin güney duvarının sol tarafında duvara gömülü kitabede adı geçen Mustafa oğlu Hacı Mahmut oğlu Hacı Hudaverdi oğlu hacı Mustafa, ((III. Murad devrinde)) 1585 (993 H. yılı recebinde) tamir ettirilmiştir. Üçüncü bir tamirde Padişah Abdülmecit devrinde Hacı Ahmed Ef. namında bir müftünün üstün gayretiyle 1843 (1259 H.) yılında yapılmıştır. Bu tamirde eski ahşap mescid tamamen yıkılmış, yerine bugünkü cami yapılmıştır.(1)

A-DIŞ GÖRÜNÜŞ: Caminin duvarları moloz taş, köşelerde, kapı ve pencere sövelerinde beyaz kesme taş kullanılmıştır. Dıştan 26x32m, ebadında dikdörtgen bir plâna sahiptir.(Plân.3) Caminin önündeki meydanda iki üç basamakla zemine inilir. Şimdi bu zemin betonla sıvalıdır. İshak Sunguroğlu ((heriki yanda geniş ve birbirine müsavi iki kemer altından iki basamakla mermer döşeli bir avluya inilir. Ortada caminin azamet ve güzelliği ile mütenasip bir muvakkithane vardır.))(2) diyorsada bugün bunların hiçbirinin izi dahi yoktur.

Yapının dış duvarlarının kuzey-doğu, güney-doğu ve güney-batı köşelerinde bir metre yükseklikte dikdörtgen çevreler içinde ((maşallah mubarek yarasûl Allah 1259 H.)) anlamına gelen birer kitabe vardır.(Resim.39) Esas mekânın üzerini örten tonoz ve kubbe 1849 (1266 H.) yılında dışardan kurşun kaplanmıştır.

REMON CEMAAT YERİ: Üç hafif sivri kemerle dışarıya açılır. Kemer araları cemaatinla kapatılmıştır. Bu mekânlardan iki uçtakinde birer ahşap kapı vardır. Kapılardan sağ taraftaki kullanılıyor.(Resim.41) Kullanılmakta olan kapının bulunduğu kemer ile bitişiğindeki kemerin arasında ve saçağın altında yirmi beyitlik bir kitabe vardır. Son tarih beyitinde:

((Gelip bir hatif-i gaybi dedi bu misraı tarih
Kesiba cami'i bâlâ sebep rahmet rese oldu,1259 H.)) denilmektedir.(Resim.42)

(1)=1300 H. Tarihli Mamûretül-Âzizİlâmesi, Üniversitesi Kütüphanesi, No:89442-İshak Sunguroğlu, aynı eser, sf.208.
(2)=İshak Sunguroğlu, aynı eser, Sf.291-292.

(3)

(4)= " " " Sf.300.

Son cemaât yerinin cephesindeki ikinci kitabe de bugün kullanılmıyan ikinci kapının solunda, duvardadır. Bu kitabede:((Kıl tevecüh kıble-i ikbale mikratis - veş, Gayriden ümmidi kes, Allah bes, baki heves)) 1259 H. denilmektedir,(Resim.43)

Son cemaât yerinin kubbe ile örtülü olan kısmının zemini yan kısımlardan 0,50m. yüksekliktedir. Namaz burada kılınıyor. Yan kısımların zemini ise mermer döşeli ve ayakkabıların çıkarılması için kalın dik bir mermer bölme ile ortadan bölünmüştür. Son cemaât yerinin iki yanında birer kapı vardır. Kapılar at nalı kemerler içindedir. Bu kemerin üstünde beş dilimli ikinci bir kemer vardır. Dilimli kemerler, başlıkları mukarnaslı sütuncukların üzerinde yükselmektedir.(Resim.44) Soldaki kapının dilimli kemeri içinde üstte ((Beşşiril - Meşaine fizzülemi ilel - mescidî bittevvet-i yevmelkıyame)), altta:
((Bihamdillâh ki avn-i dest-i kudret eyledi âbâd
Meğer bu Sare Hatun Camii olmuştu virane
Ederken cüstücûytar-i heyalin levh-i hatırda
Heman ilham-ı hatif eyledi tab-ı perişane
Birer tarih olurmu mısraı bu beyt-i rânanın
Anı bir levha-i ihlâsa yaz Rahmi edibane
Hulusiyle gelüp dergâh-ı Mevlâda niyaz eyle.
İbadetgâhtır bu camiün mufir ehl-i imane 1259 H.)) denilmektedir.(1)(Resim.4
İki kapı arasında bir pencere vardır pencerenin üzerinde sivri kemer bulunuyor. Kemerin etrafında ince bir süs bordürü yer almıştır.Pencerenin en üstünde bir kitabe vardır. Kitabenin altında nefis bir yazı yer almıştır. (Resim.45)
Kitabe:((Ede badisini mevlâ mümecced
Naimiyle Naiminde müebbed
Bu yolda mal-ü canla sa'y edenler
Ola bağ-ı ârem içre muhalled
Borarsan tarih-i salını nazır
Demiştir işte Rıfat nev müşeyyed
İkiyüz elli dokuz zil'kade
Yapıldı camii Sare mücedded 1259 H.))denilmektedir.(2)
Bu pencereye zekât penceresi denir. Halk her yılki zekâdını hesap ederek bir kese içersine koyar ve pencereye bırakırlarmış. Hakikîihtiyaçları olan-

(1)İshak Sunguroğlu aynı eser, sf.297.
(2): " " " " sf.299.

lar bu pencerenin önüne gelir, bir kese alır giderlermiş.(1)

Son cemaât yerinde, ortadaki kare kısmın üzeri kubbe ile, iki yanlar çapraz tonozla örtülmüştür. Üzeri kurşun kaplanmış tek meyilli çatı son cemaât yerindeki çapraz tonozların ve kubbenin dışardan görünmesine mani oluyor.(Resim.41)

2-MİNARE:Son cemaât yerinin batı duvarına bitişik beş on basamakla bir merdivenle minareye çıkılır. Evliya Çelebi, caminin minaresiz olduğunu söylüyor.(2) Cami birçok defalar tamir görmüştür bu tamirler sırasında minare yapılmışsa da zamanla harap olmuş ve şimdiki zarif minare 1898 yılında yapılmıştır. İnşaasında kullanılan beyaz kesme taş Harput'un Körpe köyünden getirilmiştir.(3)Kare kaidenin bir kısmı duvarın içine gömülü bulunduğundan dıştan bakılınca tam kare gözükmemektedir. Kare kaidenin üst kısmında konsollar bulunmaktadır. Silindirik gövde aşağıdan yukarıya doğru ayni kalınlıkta devam eder merdivenlerde kiremit kırmızısı taş kullanılmıştır. Şerefe altında süs unsuru olarak kabaralar yer alıyor. Şerefede de Körpe köyünden getirilen sert beyaz taş kullanılmıştır. külâh kurşun kaplıdır.(Resim.46)

Minarenin sağında şimdi kapatılmış bulunan pencerenin önündeki musalla taşı dış avluya muvakkithane ile birlikte yıkılmış, yerine yenisi yapılmıştır. Bugün musalla taşı sağda, köşeye yakın bir yerdedir? Harput'ta musalla taşı bulunmıyan tek camidir. Bütün cenaze namazları burada kılınır.(Resim.41)

3-İÇ GÖRÜNÜŞ:Son cemaât yerinin yerinin sağında ve solundaki birer kapıyla esas mekâna girilir . Bu kapıların sağ ve sol tarafında iki basamakla çıkılan ve etrafı ağaç parmaklı iki maksure vardır. Bu maksurelerden,tahta merdivenlerden tahta bende çıkılır (resim:47). Sağdaki maksureden çıkılan ve buradaki sütuna bitişik bir müezzin mahfili vardır, 2x2m. genişliğinde,3m. yüksekliğinde ve ahşaptır (resim:47). Caminin doğu duvarında beş adet sivri kemerli pencere vardır ve zeminden 0,5m. yüksektedir. Bu pencerelerden birinin içinden ve duvar kalınlığı masından dar bir merdivenle,ileri çıkıntı yapmış ağaç parmaklıkla kürsüye çıkılır (resim:48).Aşağıdaki büyük pencerelerden başka 4 adet küçük pencerede yukarı kısımlarda yer alıyor.Güney duvarın-

(1):İshak Sunguroğlu, aynı eser ,sf.301.
(2):Evliya Çelebi, aynı eser, sf.216-220.
(3): İshak Sunguroğlu, aynı eser ,sf.293.

da ise altta dört büyük, üst kısmında dört adet küçük pencere vardır.(Resim. 38) Batı duvarında da yalnız dört küçük pencere yer almıştır. Pencere sövelerinde beyaz kesme taş kullanılmıştır.

Caminin içinde dört adet kalın beyaz sütun kullanılmıştır. Bunlar kare tablalar üzerinde yükselirler. Fazla orjinallikleri yoktur. Sütunlar hafif sivri kemerlerle birbirlerine ve duvarlara bağlanmıştır. Ortadaki kubbenin ağırlığı bu kemerlerle taşınmaktadır. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır.(Resim.47) Caminin kuzey-doğu, güney-doğu, güney-batı ve kuzey-batıdaki kare mekânların üzeri çapraz tonozla örtülüdür. Çapraz tonozlarla örtülü mekânların arasında kalan diğer mekânlar da beşik tonozlarla örtülmüştür.

1- KUBBEDEKİ YAZILAR VE SÜSLER: Orta mekânı örten kubbede gayet sanatkârane yazılmış yazılar vardır. Kubbe kasnağında üç sıra üzerine ((Esma-i hüsna)) yı Gergeri zade hacı Mehmed Sait Ef. yazmıştır ve kurma dallariyle süslenmiştir. Kubbenin tam ortasında içiçe geçmiş iki kare, dışta sekiz köşeli bir yıldız ve etrafında Kâmil zade meşhur hattat hâfiz İbrahim'in yazdığı ihlas-i şerif yer alıyor.(1) (Resim.49,50) Bukısımdan sonra iki sıra üzerine kandil motifleri işlenmiştir.

2-MİHRAP: Güney duvarındaki mihrap nişi yuvarlak bir kemerin içinde yer alıyor. Nişin iki yanında birer incesütüncük vardır. Başlıklar stalâktitli olup üzerinde sivri bir kemer bulunuyor. En dışta dikdörtgen bir çerçeve vardır. Sağda ve solda kaş kemerli birer niş var. Mihrapta beyaz kesme taş kullanılmıştır.(Resim.51)

3-MİNBER: Mermerden yapılmış sade minber, yağlı boya ile boyanmış ve güzelliği bozulmuştur. (Resim.52) Minberin sağında ve bitişiğinde, caminin duvarı içinde demir parmaklıklı bir dolap vardır. Burada, kıymetli bir çekmece içinde lihye-i saadet saklanıyor. Dolap nişinin etrafında en içte, mukarnaslı bir bordür, sonra daire, rozet ve palmetlerin bulunduğu diğer bir bordür yer almaktadır.

(1):İshak Sunguroğlu, ayni eser, sf.289.

5.AĞA CAMİİ

Ağa mahallesinde,Hükümet ve Saraçhane caddelerinin birleştiği köşe başındadır(Resim:53)

Ağa camii daha önceleri ((Pervane camii)) adıyla ahşap bir mescit halindeymiş.1539(946H.) yılında Harput köylerinden Sarını Ağaları tarafından tamir edildiğinden Ağa Camii denilmiş.1889(1306 H) tarihinde Darahatun Camiinin banisi Müftü Hacı Ahmet Ef.nin torunu Hacı Abdülhamit Ef. nin himmet ve yardımıyla harabeye yüz tutancami yıktırılmış ve yerine kagir,kubbeli ve minareli olarak yeniden yapılmıştır.(1)

A) DIŞ GÖRÜNÜŞ : Ayakta kalan kısımlardan anlaşıldığına göre,cami moloz taşlardan inşaa edilmiştir. Caminin bugün mevcut olan kısmı 15x17m. ebadında dikdörtgen bir plan gösterir.(Plan)Duvar kalınlığı 0,90m.dir.Camiye kuzeydeki harap bir kapıdan girilir.

1) SON CEMAAT YERİ : Caminin kuzey cephesi boyunca uzanan son cemaat yerine iki,üç basamakla çıkıldığını,üç büyük kemerle ve ağaç parmaklıklarla dış avludan ayrıldığını İshak Beyden öğreniyoruz.(2) Bugün son cemaat yerinin kalıntıları dahi mevcut değildir.

2) MİNARE : Bugün sağlamlığını muhafaza eden minare kuzey-doğu köşededir.Kare kaide üzerine beyaz kesme taştan yapılmıştır.Gövde yukarıya doğru daralmaktadır.Şerefeye yakın kısımda,yarım dairelerin yer aldığı bir süs şeridi gövdeyi sarar.Şerefenin altında konsol ayakları vardır.Şerefedeki korkuluklar ajurludur.Külah kısmında beyaz kesme taştan yapılmıştır.(Resim:53)

B) İÇ GÖRÜNÜŞ: Caminin içi bugün tamamen moloz la doludur ve mihrap nişinin yerini tespit etmeye imkan yoktur.Güneydeki yuvarlak kemerden semin kata inilir.Selde çok küçük iki dikdörtgen pencere vardır.Orta kısmın dörtsütun üzerine oturan bir kubbe ile yanların tonozla örtüldüğünü İshak Bey kaydeder.(3) 1306(1306H.) yılında yaptırılmış olan cami 5 Mart 1957 salı günü yıkılmış.

tir.Enkazı satılarak parası, diğer ayakta duran camilerin tamirine sarf edilmesi için Harput'u Halkındırma Cemiyetine verilmiştir.(4)

(1) İshak Sunguroğlu, aynı eser,sf.273
(2) " " " " ,sf.273
(3) " " " " ,sf.274
(4) " " " " ,sf.276

6. KURŞUNLU CAMİİ

Kurşunlu camii, Kömür meydanı ile Hükümet konağı arasında ve Hükümet caddesi üzerindedir.(Resim:54)

Karşancak beylerinden Osman Ağa namında bir zat tarafından yaptırıldığı sık sık söylenirse de kesinbir durum yoktur.(1)

a- DIŞ GÖRÜNÜŞ : Caminin duvarlarında moloz, dış yüzlerde, kemerlerde, pencere, kapı söveleri̇nde, minare ve son cemaat yerinde beyaz kesme taş kullanılmıştır. Esas mekan 13,10x13,10m. ebadında kare, bütün yapı ise 13,10x17,20m. ebadında dikdörtgen plânlıdır.(Plân:5) Duvar kalınlığı 1,20m.dir. Caddeden üç, dört basamaklı iki merdivenle önünde ki bahçeye inilir. Merdivenlerden biri minarenin bitişiğindedir.(Resim.55) Caminin önündeki bahçade havuz, bir büyük çınar ağacı ve bahçeyi caddeden ayıran duvara bitişik bir çeşme vardır. Son cemaat yeri bahçeye, iki sütuna binen üç hafif sivri kemerle açılır.(Resim.55)

b- SON CEMAÂT YERİ: Bahçeye açılan üç sivri kemerin arası cemâkânla kapatılmıştır. Giriş kapısı, ortadaki sivri kemerin içindedir. Son cemaât yeri üç bölüm olup bu iki kemerle sağlanmıştır. Kare bölümler kubbe ile ortadaki kısım dikdörtgen olup beşik tonozla örtülüdür. Kubbelere geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Zemin taş döşelidir. Son cemaât yerindeki kapıdan esas mekâna geçilir. Kapı basık kemer içinde bulunuyorsada bunun dışında altı dilimli ikinci bir kemer daha vardır. Dilimli kemer ile basık kemer arasında bir kitabe vardır. Kitabede ancak 1738 (1151 H.) tarihi okunuyor.(Resim.56) Kapının sağında mihrap nişi yer almıştır. Nişin sağında ve kapının solunda birer pencere var. Pencerelere demir parmaklıklar takılmıştır.

c- MİNARE: Son cemaâtın solunda, camiden ayrı bir blok halinde minare yer alıyor. Kare kaide üzerinde yükselen minareye hafif basık kemer içine alınmış bir kapıdan girilir. Gövde silindirik ve şerefeye kadar ayni kalınlıkta devam ediyor. Gövdenin en alt kısmı yuvarlak ve kaş kemerli kör nişlerle teşkilâtlandırılmıştır. Şerefenin alt kısmı konsol şeklindeki taşlarla süslüdür. Külâh kısmı kurşun kaplıdır.(Resim.54)

d- İÇ GÖRÜNÜŞ: İç mekân içten 10.70x10.70m. ebadında kare ve üzeri bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş köşe trompları ile sağlanmıştır. Köşe trompları ve duvarlardaki kör kemerler zeminden iki metre yükseklikte başlıyor. Kare mekânın üzerini örten kubbede vitray camları bulunan dört adet pencere vardır. Bu pencereler, kuzey, güney, doğu ve batıya açılıyor. Batıya bakanın

(1): İshak Sunguroğlu, ayni eser, sf.280.

camları sağlam, öbürleri kırılmıştır. Kubbe kasnağında bir sıra testere ağzı şeklinde tuğla dizisi vardır. Caminin güney ve batı duvarında at nalı kemerler içine alınmış ikişer tane büyük pencere vardır. Kemerlerde ve pencere söveleriade beyaz kesme taş kullanılmıştır.

1- MİHRAP: Güney duvarının ortasında yer alan mihrap nişi beyaz kesme taştan yapılmıştır. İçte yuvarlak, dışta üç dilimli bir kemer var. Mihrabın iki yanında kaş kemerli küçük birer niş yer almıştır. (Resim.57)

Mihrap yanında bulunan abanoz ağacından yapılmış minber ulu camiinin minberidir. Bu camie sonradan getirilmiştir.Cami, 1955 senesine kadar odun deposu olarak kullanılmıştır.(1) Şimdi tamir edilmektedir.

(1):İshak Sunguroğlu, ayni eser, sf. 282.

7. MEYDAN CAMİİ:

Cami, Meydan Mahallesinde Hıyarcılar çarşısı ile Kasaphane arasındadır. Bugün buralar tamamen harabe haldedir. Halk eskiden bu camiye ((Mescid-i Atik-i Der Meydan)) dermiş.(Resim.58)

Hangi tarihte ve kimin tarafından yaptırıldığına dair bir kayıt yoktur. Bugün kuzeydeki yayvan kemerli kapının üzerindeki iki satırlık ve dökülen diğer üç satırlık kitabeden 1703 (1115 H.) tarihinde Hacı Ahmet Özbek ailesinden Mustafa-nın kızı Emine Hanım namında birinin tamir ettirdiğini öğreniyoruz. Kitabenin kaybolan üç satırlık üst kısmında ((İnnema yağmürü Mesacidallâhi men amene billâhi vel-yevmil- âhir-ilâh-âyeh...)) âyeti kerimesi ve sonra ((Men sea fi iptali evkafin aleyhi lanetullâhi vel-melâiketi vennasi aemain)) hadisi yer almıştır. Bugün mevcut olan ikinci kısmın iki satırında ((Ammere hazihil - mescidil - mübarek...Sahibül hayrat El - Haç Ahmet Özbek... Emine bânti Mustafa sene 1115)) yazılıdır.(1)(Resim. 59)

A-DIŞ GÖRÜNÜŞ: Caminin bugün ayakta kalan kısımlarına bakarak, inşaasında moloz ve beyaz kesme taşın birlikte kullanıldığını söyliyebiliriz. Kuzeye açılan bir kapıdan cami harabesine geçilir. Basık kemerli kapıda beyaz kesme taş kullanılmıştır. Girişin solunda ve caminin kuzey doğu köşesinde bir kapı belirtisi varsa da burası sonradan kapatılmıştır. Kesin bir şey tesbit edilememektedir.Köşelerde kesme taş kullanılmıştır.(Resim.58)

B- İÇ GÖRÜNÜŞ: Güney duvarında altı pencere kalıntısı vardır. Orta mekânda dört kemer ile son cemaât yerinin kalıntıları mevcuttur.

Kaynaklarda çok az bilgiye rastladığımız Ahmet Bey, ve Kale Camileri hakkında yerinde yaptığımız incelemelerde hiç bir ize rastlıyamadık. Bugün kaybolmuştur.

(1): İshak Sunguroğlu,aynı eser,sf.283.

B-M E S C İ T LER:

6. ALACA MESCİT VE TÜRBESİ (ARAP BABA TÜRBESİ)

Şarabatun camine giderken sağda çıkmaz bir sokağın içindedir (Resim. 60)

Yapıldığı 1279 tarihini gösteren kitabe,mescide girilen kapının kemer boş luğunda yer alıyor (Resim. 62, 63). Bu kitabe beş satırdan ibarettir.1,2 ve 3. satırların türkçesi (Sûre:9, Âyet:18):"Allahın mesçitlerini ancak Allaha ve ahret gününe inanan, namaza devam eden, zekâtı veren ve Allahtan başkasından korkmayan kimseler ma'mur eder, işte bunların muvaffak olmaları me'mul dür(istenilir)." 4-5. satırların türkçesi:" Bubina Selçuklu sultanlarından dinin ve dünyanın yardımcısı olan büyük sultan Kılıç Arslan'ın oğlu Keyhüsrev'in zamanında ve onun istek ve emirleriyle, Şaban'ın torunu ve Arabî Şahın oğlu Sahibül-Ata vel ihsan olan Cenab-ı Hakkın rahmetini rica eden Yusuf tarafından hicretin 678. yılında yapılmıştır"(1)

Türbe ve mescit, sarp kayalıklar üzerinde yapılmıştır. Duvarlarda gri renkte iri taşlar kullanılmışsa da son restorasyonda dış yüzleri beyaz kesme taş kılıf içine alınmıştır.

MESCİT:

A-DIŞ GÖRÜNÜŞ: Kuzeydeki giriş iç içeiki kemerlidir. Dışta atnalı, içte basık kemer ve kapı vardır. (Resim. 62)

1-MİNARE: Kuzeyindeki girişin sağındadır. Minareye, mescidin içindeki basık kemerli bir kapıdan çıkılır. Kapı sövesinde gri kesme taş kullanılmıştır (Resim. 64). Minarede kaideden itibaren 0,5m yüksekliğe kadar gri renkli taş, yukarı kısımlarda tuğla kullanılmıştır. Gri blok taşların hemen üzerinde çinileri tamamen dökülmüş bir panonun kalıntıları görülür (Resim. 65). Minarenin bugün üst kısmı tamamen yıkılmıştır.

B-İÇ GÖRÜNÜŞ: Iç mekân 5,70 x 5,70m ebadında kare planlıdır. Kuzeydeki portelden mescide girilir. Mescidin,doğusunda ve güneyinde olmak üzere üç tane penceresi vardır (Plan: 6). Güneydeki pencerelerden biri mihrabın sağında, diğeri solundadır. Mescidin batısındaki kapıdan mumyalığın üst kısmındaki mekâna geçilir. Ayrıca buraya açılan bir de pencere vardır. Kare mekânın üzreine bir kubbe oturtulmuştur. Kubbeye geçiş Türk üçgenleriyle

(1): Nureddin Ardıçoğlu- Harput'ta Selçukluların son devirlerine ait bir kitabe, Türklük mecmuası, sayı VI, sf.447-551 İstanbul- 1939.

sağlanmıştır. Kubbenin tam ortasında 13.y.y. Selçuklu mozaik çinilerinden palmetli geçme motifi yer almıştır. Kullanılan renkler firûze ve patlıcanîdir (Resim. 66) (DESEN: 1).
Kubbedki bu çinilerden az bir kum kalmıştır.
1- MİHRAP: 13. y.y. Selçuklu mozaik çinileriyle kaplıdır (Resim. 67). Mihrap üzerinde mazgal siperleri yer almıştır. Siperlerin üzerleri mozaik çini dekorlu ve alternatif olarak değişik desen gösterir. Birinde patlıcanî baklava motifi, diğerlerinde mihrap nişine benzer şekiller görülür (Resim 68) (DESEN:3).

Mihrap kemeri köşe dolguları, patlıcanî 6 kollu yıldız ve firuze altıgen mozaik çinilerden bir birine geçme bir dekor gösterir. Kemer yüzeyinde firûze düz bordürler içindeki sahada firûze ve patlıcanî bir palmetle birleşir. Mihrap geniş yüzeyinin ikinci bordüründe firûze ve patlıcanî palmetlerden geçme motifi görülür. (Resim. 68).

Mihrap yüzeyi, firuze ve patlıcanî geometrik motiflerle doldurulmuştur (DESEN: 2).

Mihrap nişi mukarnaslarında; herbiri değişik geometrik dekorlu mozaik çiniler vardır. Altı kollu yıldız, kurdele, altıgen, kare vs. (Resim. 69)

Mihrap nişi üç kenarlı ve içi patlıcanî ve firûze Selçuklu tarzı geçmelerle bezenmiş mozaik çinilerle dekorludur. Mukarnaslı kısım ve yan sütunlardan, patlıcanî rumî ve palmet sıralı bir bordür ayırır (Resim.70) (DESEN: 4)

Sütunların üzeri de firûze ve patlıcanî mozaik çini dekorludur.

TÜRBE.
A - ÜST KAT: Dikdörtgen planlı ve içten 3x5,60m. ebadındadır(Plân: 6). Mescitten buraya 1,05m. yüksekliğindeki bir kapıdan girilir. Güney duvarında altta kare, üstte dikdörgen birer pencere vardır. Ayrıca kuzey duvarında da bir pencere yer alıyor. Zemin altıgen çini karolarla döşelidir.
B- MUMYALIK KİSMI: Güneye açılan bir metre yükseklikteki bir kapıdan içeriye girilir. Dikdörgen planlı ve içten 2,70x 5,30m. ebadındadır (Plan: 6A). Duvarları 0,90metreye kadar gri renkte kare ve dikdörtgen şeklinde iri taşlarla yapılmıştır. Bu yükseklikten sonra tuğla lenik

tonoz başlıyor.

Mumyalanmış ceset, etrafı tahtalarla kaplı geniş bir mezarın içine koyulmuş ve üzerine zeminle aynı seviyede bir tahta kapak yapılmıştır. Kapağın üzerinde yeşil çuha örtü vardır.

Mescit ve türbenin üzeri son restorasyonda betonla sıvanmış ve ziftlenmiştir.

Mescitin solundaki mekân, 1959 senesinden sonra yıkılmıştır.

9. FATİH AHMET MESÇİT VE TÜRBESİ:

Harput'un doğusunda ve Harput'a 1-1,5 km. mesafede, yüksek bir tepe üzerinde olup Göllü bağlara giden yolun sağ tarafındadır (Resim. 71).

Halk dilinde "Fet Ahmet" olarak geçen bu türbenin yapıldığı tarih bilinmiyor; fakat ahşap sandukanın ön yüzünde ve baş kısmında ölüm tarihi belirtilmiştir. Bu yazıda:" kâinatın yaratıcısa şeyhi, arifların efendisi,Tanrının velisi büyük Fatih Ahmed Herberdî (Harputî) 713 H. yılı cemaziel-Ahirinin beşinci cuma günü ölmüştür" demektedir (Resim. 75, 76, 77). Böylece Fatih Ahmed'in 1313 yılında ölmüş olduğunu öğreniyoruz. (1)

Harputun meşhur alim ve mutasavuflarından Beyzade Hacı Ali Riza Ef. yaptığı incelemelerin neticesinde, Fatih Ahmed'in hâl tercümesini şöyle anlatıyor: "Sen bil ki, Harput kasabası civarında medfun ve Fatih Ahmed namiyle meşhur olan zat,Peravat veya Parbat şehrinde Şeyhül- Kânat ünvaniyle anılan "Aliyurremeytanî"nin talebelerindendir. Kendisi Belh de doğmuş, ismi Ahmed, tarikat-i Haceğandır. Muhammed Hüllacül-Belhî (Tanrı sırrını mukaddes etsin) vasıtasiyle Hazret-i Azizan Hoca "Aliyürremeytanî"den intisap etmiştir.(Allahın rahmeti onun üzerine olsun). Onunashhab ve yakınlarından on kişide türbenin üst tarafındaki mezarlıkta meftundurlar. Kendisi sedat-ı kiramdan (Peygamber neslinden) olup, sağ tarafından (kolundan) yaralanarak şehid düşmüş ve aynı yere defnedilmiştir.Mensup olduğu meshep, Hanefi meshebi olup Bağdat'ta medfun bulunan ve bu meshebin banisi olan İmam-ı Azam EbûHanife Hazretlerinin hizmetinde de bulunmuştur. 96 yaşına erişmişti" (2)

Türbe duvarlarında blok,kapı kemerlerinde beyaz kesme taş kullanılmıştır. Mescitte de durum aynıdır. Sonradan yapılmış olan ve türbenin önünde bulunan sundurma kısmında ise gelişi güzel taşların kullanıldığı görülüyor (Resim,71-74).

(1): İshak Sunguroğlu,aynı eser,sf.326
(2): İshak Sunguroğlu, aynı eser, sf.327-328

MESCİT:

A-DIŞ GÖRÜNÜŞ: Taş döşeli zeminden kuzeye açılan hafif sivri kemerli kapıdan mescide geçilir (Plân.7). Kapı basık kemer içine alınmıştır(Resim:7 Basık kemerin dışında sivri bir kemer vardır. Buralarda beyaz kesme taş kullanılmıştır (Resim.72).

B- İÇ GÖRÜNÜŞ: Batı duvarında iki adet pencere var. Doğu duvarında 0,40 m derinliğinde 0,60m, genişliğinde bir niş yer alıyor. Zeminden bir metre yükseklikte başlıyan sivri bir kemer var (Resim.73). Mescidin üstünü örten ahşap tavanlı toprak dam, dört duvar ile bu kemere oturtulmuştur. Güney duvarında hiç bir tezyinatı olmayan mihrap nişi bulunuyor (Resim,73

TÜRBE:

A- DIŞ GÖRÜNÜŞ: Türbe her kenarı 2,90 m. olan sekizgen bir yapıdır. Bu sekizgenin batı ve kuzey batıya bakan iki kenarı bitişiğindeki 6x8m, ebadındaki dikdörtgen,mescidin duvarına girmiştir (Plân.7). Duvar kalınlığı bir metredir. Önünde tek meyilli ahşap çatı ile örtülü bir sundurma vardır. Ahşap çatının üzeri toprak damdır. Bu sundurma türbeden sonra yapılmıştır. Fakat tarihi tesbit edilmiyor. Sundurmanın zemini taş döşeli ve arazi zemininden 0,25 m. yükseklİktedir. Sundurmadan 0,75m. genişliğinde bir metre yüksekliğindeki basık kemerli kapıdan türbeye girilir. Kapının sağında bir niş vardır(Resim.71).

B- İÇ GÖRÜNÜŞ: Türbenin içinde bir ahşap sanduka yer alıyor. Ön yüzünde ortada madolyon içinde iç içe geçmiş iki yıldız, sağında ve solunda ikişer pano içinde kûfi yazı dekoru bulunmuyor (Resim.75). Aynı yazı çeşidi baş kısmında da var, fakat sandukanın kapağı bunu ikiye bölmüştür (Resim.76). Yan yüzdeki yazı panolarının alt kısımları, 1940 yılında zemine döşenilen çini karoların aşağısında kalmıştır. Sandukanın üzeri yeşil çuha ile örtülüdür. Türbenin güney doğu duvarında içerden 0,40 m. genişliğinde dışardan 0,20 m. genişliğinde bir hava deliği vardır. Türbenin üzeri içten kubbe ile dıştan düz toprak damla örtülüdür.

Evliya Çelebi "Kaleden dışarı (Feth-i Bab tekkesi) ulu asitandır" der (1). Çeşitli zamanlara ait vakfiyesi vardır.

(1): Evliya Çelebi, aynı eser, sf.216-220

10. AHÎ MUSA MESCİD VE TÜRBESİ

Eser aynı isimle adlandırılan mahallededir (Resim.72). Mescidi, Ahî Musa Hervî namında bir kimse yaptırmıştır. Kendisi "Emirüş-şehir bi Harputî" namıyla anılan meşhur bir mücahit ve Fatihin neslinden gelmiştir. (1)

A- DİŞ GÖRÜNÜŞ: Yapı, bir birine bitişik iki dikdörtgen mekandan ibarettir (Plân.8). İnşasında moloz ve beyaz kesme taş kullanılmıştır. Doğudaki kapıdan mescide girilir.

B- İÇ GÖRÜNÜŞ: Mescidin zemini, güneydeki küçük mekâna geçilecek kapının hizasından itibaren taş döşelidir. Güney duvarında mihrap nişi yer alıyor. Kuzey duvarında ve tonoza yakın kısımda çok küçük bir pencere var (Resim.78). Mekânın üstü beşik tonozla örtülüdür. Tonozun içinde beyaz kesme taştan yapılmış üç adet takviye kemeri vardır (Resim.79)

Yandaki küçük dikdörtgen mekâna, mescitteki küçük bir kapıdan girilir. Doğuda bir, güneyde iki tane penceresi vardır ve üzeri beşik tonozla örtülüdür. Güney batıda ise başka bir mekâna kalıntısının izleri var, fakat ne olduğu kesin olarak bilinmiyor (Resim.80). Doğu duvarında ve girişin solunda bir bacanın izleri mevcuttur.

AhîMusa'nın ölümünden evvel, mescidin kıble cihetindeki duvar arasında bulunan mahalle gömülmesini vasiyet ettiği ve buraya gömüldüğü söyleniyorsada (2) bugün hiçbir mezar izi yoktur. 1738 (1151H.) tarihli bir vakfiyesi vardır. (3)

Kaynaklarda çok az bilgiye rastladığımız Müderris, Hacı, Ortak, Kökcü Sade, Zahri Baba, Tahiriye, Kara Sofu, Meydan, Ahmet Ağa, Peygamber, Hoca ve Bekir Çavuş mescitleri hakkında yerinde yaptığımız incelemelerde hiç bir ize rastlıyamadık. Bugün onbeşide yıkılmıştır.

(1):Ishak Sunguroğlu, aynı eser, sf.315-316
(2):İshak Sunguroğlu, aynı eser, sf.315-316
(3):Başvekâlet arşivi, Evkaf, Cevdet tasnifi, N.7389- İshak Sunguroğlu aynı eser, sf.316

C- T Ü R B E L E R:

11. ANKUZU BABA TÜRBESİ

Ankuzu veya Eykuzu adıyle anılan türbe,Harput'a 7-8 km. mesafede ve harput'un kuzey doğusunda, buzluk kayalıkları,gavur taşı ve Ankuzu taşı denilen üç muazzam yüksek kayalıkların en sonuncusu olan Ankuzu kayalığının tam tepesindedir.(Resim.81)

Yapıldığı tarih kesin olarak bilinmiyor. 1880 (1298 H.) tarihli bir Mamuretül - Âziz salnamesinde yeri ve şekli hakkında bilgi verilmiştir.(1) Evliya Çelebi de "Enkuz Baba tekkesi mihman hane-i fukaradır" der.(2) Bunlardan başka çeşitli zamanlara ait bazı kayıtlar vardır.

Türbe duvarlarında moloz taş kullanılmıştır. Çift meyilli beton çatısı yakın zamanlarda yapılmıştır.(Resim.81) 3.20x4.30m. ebadında bir dikdörtgen plâna sahiptir.(Plân.9) Duvar kalınlığı 0.60m.dir. Türbeye, kuzeye bakan ahşap kapıdan girilir.(Resim,82) İçerde 1.65m. boyunda ve 0.55m. eninde bir adet ahşap sanduka vardır. Batı duvarında mum ve kandil koymak için yapılmış bir çıkıntılı bir taş vardır.

Türbenin batısında ve güneyinde yıkılmış zaviyenin duvar kalıntıları görülür.

(1):Baş vekâlet arşivi, Tapudefteri, Elâzığ,sf.190-İshak Sunguroğlu, Ayni eser, sf.322.
(2):Evliya Çelebi, aynieser, sf.216-220.

12. MANSUR BABA TÜRBESİ:

Türbe, Cami-i Kebir Mahallesindeki mezarlıktadır.(Resim.83) Kitabesi yoktur. Fakat türbe Beyzade, Hacı Hamit Efendi, oğulları Hacı Mehmed Said ve Kemal Efendiğ müftüve efkâf dairesinin önderleği ile yapılmıştır."Mansur Baba" ismi de mezar taşına atfen verilmiştir.(1)

A - DIŞ GÖRÜNÜŞ: Kaide de ve duvarların dış yüzünde siyahımsı büyük kesme taşlar, bunların arkasında da moloz taşlar iyi bir işçilikle kullanılmıştır. (Resim.83) Sekizgen türbe sekizgen bir kaide üzerinde yükseliyor. (Plân.10) Kenarları 3.70m. ebadında, duvar kalınlığı ise 1.40m. dir. Güneye açılan basık bir kemerli kapıdan içeri girilir. Kapı kemerinde, siyahımsı kesme taş kullanılmıştır. Doğu ve kuzey duvarlarında 0.60m. genişliğinde dikdörtgen birer pencere vardır.(Resim.84) Söveleriinde beyaz taş kullanalmıştır. Batı duvarlarında ise basık kemerli bir kapı mevcuttur. Bu kapıdan yanındaki zaviyeye geçildiği söylenirse de bugün zaviyeden hiç bir iz yoktur. III. Murat devrinde mevcut olduğunu gösteren şu vesika vardır."Efkâfı zaviye-i mansureyè dernefsî şehir hisse-i malikâne-i Kinderiç."(2)

Türbenin güney batı duvarında, kaideden itibaren başlıyan merdivenin altı basamağının kalıntısı vardır. Bu merdiven kalıntısı batı duvarındaki silmeye kadar devam ediyor.(Resim.83)

B - İÇ GÖRÜNÜŞ: İçerde Mansur Baba'ya, hanımına ve iki çocuğuna ait dört ahşap sanduka vardır. Türbenin üzeri bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş üçgenlerle sağlanmıştır. Türbenin içi beyaz badanalıdır. Kubbe tuğladan yapılmış ve dışarıdan çamurla sıvanmıştır.(Resim.84)

(1):İshak Sunguroğlu, aynı eser, sf.333.
(2):Başvekâlet arşivi, efkaf, tapu defteri, sf.190-İshak Sunguroğlu, aynı eser, sf.332.

13. ÜRYAN BABA TÜRBESİ:

Türbe, Harput'un güneyinde Tilkiler Kayalıklarının önündeki taşlık arazi üzerindedir. Üryan Baba'nın cesedinin bulunduğu lâhid, Alaca Mescid Mahallesinde bir evde oturan Hacı Ali adında bir zat tarafından 1861 M. (1278 H.) yılında ortaya çıkarılıyor. Halkın yardımiyle üzerine bir türbe, yanına da bir mescid ve bir sıbyan mektebi yaptırılıyor. Bu durum, Beyzade Hacı Alirıza Efendi'nin uzun çalışmaları sonunda tesbit edilerek kapısıüzerindeki kitabeye yazılmıştır.

Kitabenin Türkçesi:"Allah'ın ariflerinden ve Allah'a karşı olan muhabbet sırrının âlimlerinden, ömürtliği itibariyle de Allah'ın sevdiği kullardan İsmail'in torunu, Ömer'in oğlu Hafız Muhammed, büyük şahadet rütbesini haiz olarak burada ölmüştür. Tanrı sırrını mukaddes etsin. Cesedi1861 de çıkarılmıştır." Lâhdinin içinde hüviyetine ait birşey bulunmadığı için "Üryan Baba"denilmiştir.(1)

Bugün ayakta olan türbe moloz taştan yapılmıştır. Yanında yapıldığı söylenen mescit ve sıbyan mektebi yıkılmıştır. Türbe dikdörtgen şeklindedir. Üzeri düz toprak damla örtülü olup fazla mimarî özelliği yoktur.

1)(İshak Sunguroğlu, aynı eser, sf.339.

14. BEŞİK BABA TÜRBESİ:

Harput'un Ağa mahallesinde ve Kayabaşı denilen Büyük Namaz Meydanında yalçın kayalar üzerindedir. (Resim.85) Kitabesi yoktur. Kendisi, ve hanımı, çocuğu, Harput'un Araplar tarafından istilâsı(642-650) sırasında Türbenin bulunduğu yerde şehit düşmüşlerdir. Türbede bulunan beşiğin, çocuğuna ait olduğu ve bu münasebetle kendisine"Beşik Baba" denildiği halk arasında söylenmektedir.(1)

Türbe, yalçın kayalar üzerine blok taşlarla yapılmıştır. İçten dikdört gen, dıştan her kenarı iki metre olan sekizgen bir plâna sahiptir. (Plân.11) Duvar kalınlığı 1.10m.dir. 0.70m. genişliğinde, 1.30m. yüksekliğindeki kapısı güneye açılıyor. Güney doğu kenarında küçük bir ışık penceresi vardır. Türbenin zemini taş döşelidir.

İçerde iki büyük bir küçük ahşap sanduka bulunuyor. Büyükler kendisine ve karısına küçük ise oğluna aittir. Türbe içerden beşik tonozla, dışardan ise kubbe ile örtülüdür. Bugünkü kubbe yakın zamanlarda yapılan tamirde betonla sıvanmıştır. İçersi karanlık olup eserin mimari değeri yoktur.

(1):İshak Sunguroğlu, ayni eser, sf.324.

15. ŞEYH ŞERAFEDDİN TÜRBESİ:

Ahmed Bey Mahallesindedir. Eskiden etrafında evler de varmış. Fakat şimdi evler mevcud olmayıp eser meydandadır.(Resim.86) Şeyh Şerafeddin, Şeyhül-Kâinat Fatih Ahmed hazretlerinin yakın akrabalarından ve aslen Behl'lidir. Harput, Ermenilerin elinde bulunduğu sıradaİslâm mücahitleri tarafından 1313 (713 H.) yılında muhasara ve zapt edilmiştir.Bu muhasarada bulunan Fatih Ahmed'in emirlerindendir. Fatih Ahmed, şimdi türbesinin bulunduğu Kürey başında şehit düştüğü sırada,şeyh şerafeddin de kalenin önünde şehit edilmiştir. Müslümanların şehri ellerine geçirmelerinden sonra naşı şimdiki türbenin bulunduğu yerdeki mezarlığa defn edilmiştir.(1) Türbenin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmiyor.

Türbe, kenarları 4.10m. olan altıgen bir plâna sahiptir. (Plân.12) Duvar kalınlığı 0.85m.dir ve moloz taşla yapılmıştır. Kuzey batıya açılan bir kapıdan türbeyâ girilir. Bu kapı sonradan açılmış ve üzerinde küçük bir pencere vardır.(Resim.86) Eski giriş doğu duvarındadır. Doğu duvarındaki dikdörtgen kapı sivri bir kemerin âçinde yer alıyor. Kapı söveleriade beyaz kesme taş kullanılmıştır. Şimdi bu kapı moloz taşlariyle doldurulmuştur.(Resim.87)

Altıgen mekânın üzeri bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeye köşe tromplariyle geçiş sağlanmıştır. Kubbe kasnağında tuğladan yapılmış bir testere dişi firizi var. Kubbede dört adet hava deliği yer alıyor. İçersi, kubbede ki dört hava deliği ve kapı üzerindeki küçük bir pencere ile aydınlandığından daima loştur. Kubbe dıştan toprakla örtülüdür.

(1):İshak Sunguroğlu, ayni eser, sf.336.

16. NAZIR BABA TÜRBESİ:

Sare Hatun Mahallesinde ve öte kaya başına giden yolun sol tarafındadır. (Resim.88) Kitabesi yoktur. Türbe tamamen yeniden yapılmıştır. Eski yapıdan, hafif sivri bir kemerle bunun solunda diğer bir kemerin kalıntısı görülmektedir. Mevcut olan sivri kemerin içindeki bir kapıdan türbeye girilir. Türbenin önündeki kısım ise daha yakın zamanlarda yapılmıştır. Yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bu kısmın doğuya bakan kısmı açıktır. Kuzey duvarında da bir pencere vardır.

Türbenin üzeri hafif meyilli, önündeki kısmın üzeri ise düz toprak damla örtülmüştür. Bitişiğindeki Kadiri Tekkesinden(1) bugün hiç bir iz yoktur. Kaynaklarda çok az bilgiye rastladığımız İbrahim Baba, Nadir Baba ve Celâl Baba türbeleri hakkında yerinde yaptığım incelemelerde hiç bir ize rastlıyamadım. Bugün üçü de kaybolmuştur.

(1)İshak Sunguroğlu, ayni eser, sf.334.

D- H A M A M L A R:

17. HOCA HAMAMI:

Hamam, Hoca Mescit mahellesinde, Kurşunlu caminin önünd. Salhane ve Kar - gacığa giden yolun solundadır (Resim.89) .

Kitabesi yoktur fakat bulunduşu mahallenin IV. Murad devrinde (162?-40) mevcut olması, hamamında o tarihlerde var olduğunu gösteren bir delildir. (1)

A- DIŞ GÖRÜNÜŞ: Temelde blok, yukarı kısımlarda moloz taş kullanılmıştır. Hamamın bugün ayakta kalan sağlam kısımları cemekânlık (soyunma yeri), doğudaki portali ve bu portalden girilen bir kare, diğerâ dikdörtgen iki mekândır. Soğukluk ve sıcaklık (halvet) yerleri tamamen yıkılmıştır.

CEMEKÂNLİK KİSMI: Buraya, batı duvarında bulunan sokak içindeki kapıdan girilir.Kapı,beyaz kesme taştan yapılmış olup, basık kemerlidir. Girişin tam karşısında, doğu duvarında basık kemerli bir kapısı varsada şimdi kapalıdır. Kapının sağında atnalı kemerli sağır bir niş yeralıyor. Güney duvarında üç pencere vardır. Bunlardan, ortadaki kare ve söveleri beyaz kesme taştan, diğerleri atnalı kemerli olup küçüktür. Kuzey duvarında ise üç niş yer almıştır. Bunlardan iki tanesi sivri kemerli olup duvardaki sağır kemerin altında yer almaktadır. (Resim.90) Nişlerin kemerleri tuğladan yapılmıştır. Kuzey duvarındaki üçüncü niş, güney doğu köşedeki tromp'un altında yer alıyor ve atnalı kemerlidir.

Cemekânlığın üzeri yüksek bir kubbe ile örtülüdür. Kare mekândan kubbeye geçiş köşe tromplarıyla sağlanmıştır. (Resim.91-92) Kubbenin ortasında altıgen bir fener vardır. Bugün cemekânlık kısmı ahır ve samanlık olarak kullanılıyor.

DOĞUDAKİ PORTALİ: Beyaz kesme taştan yapılmıştır. İki yanda ince birer sütuncuk vardır. Sütuncukların üzeri balık pulu şeklindeki süslerle bezenmiştir. Sütun başlıklarının üzerinde atnalı bir kemer yer alıyor. Bu kemer küçük yarım kubbenin nihayetidir. Kubbe kasnağının ve sütunbaşlıklarının hizasına kadar devam eden atnalı bir kemer var. Bu kemerin sağında ve

(1): İsmak Sunguroğlu, aynıeser,sf. 360

solunda birer üçgen alan yer almıştır. Kapı, atnalı kemerin içindedir. Kapının üst kısmındaki basık kemerin içi, sonradan moloz taşlarla doldurulmuştur. (Resim.93)

Doğudaki bu portalden küçük kare mekâna girilir. Girişin tam karşısında beyaz kasme taştan yapılmış basık kemerli bir kapı yer alıyorsada bugün burası doldurulmuştur. Buradan hamamın cemekânlık kısmına geçiliyormuş. Kare mekânın üzeri çapraz tonozla örtülüdür.

Küçük kare mekânın kuzey duvarındaki bir kapıdan bitişiğindeki dikdörtgen mekâna geçilir. Kapı basık kemerlidir. Dikdörtgen mekânın doğuya bakan bir penceresi vardır. Batı duvarında bir kapı ile bir penceresi bulunur. Bu kapı ve pencereler sonradan kaybolmuştur.

18. CİMŞİT HAMAMI:

Hamam, Iplikhane çarşısı ile Belediye caddesi arasında ve Sare Hatun camii'nin bitişiğindedir. (Resim.94)

1892 (1310 H.) tarihli bir Mamuretül-Âziz salnamesinde Pala beylerinden Cimşit Bey tarafından yaptırıldığı yazılıdır. (1)

A- DIŞ GÖRÜNÜŞ: Duvarlarda moloz taş kullanılmıştır. Bugün hamamın cemekânlık, soğukluk, sıcaklık(Havlet) ve külhan kısımları mevcutsada haraptır.

B- İÇ GÖRÜNÜŞ:

1- CEMEKÂNLİK (SOYUNMA) KISMI: Buraya kuzey ve güneydeki birer kapıdan girilir (Krokı.1). Kuzeydeki kapı Iplikhane çarşısına açılır ve buradan erkekler girerlermiş. Güneydeki Belediye caddesine açılır ve burdanda kadınlar girerlermiş. Bugün güneydeki kapı moloz taşlarıyla kapatılmıştır. İçerde dört bir tarafı çeviren 0,5 m. yükseklikte sekiler vardır. Doğu duvarında iki kapı vardır. Bunlardan biri, küçük kare mekâna açılır ki burası usturalık kısmıdır. Ikincisi, hamamın soğukluk kısmına açılır. Bu kapılar bugün kapatılmıştır.

Soyunma yerinin üzeri kubbeyle örtülüdür. Kubbeye geçiş köşe tromplarıyla sağlanmıştır. Kubbenin ortasında bir fener doğu ve batısında birer pencere vardır (Resim.95) . Bugün bunlar kapalıdır. Cemekâlık kısmı Belediyenin deposu olarak kullanılıyor.

2- SOĞUKLUK KISMI: Cemekânlık kısmından buraya dar bir kapıdan girilir. Üzeri beşik tonozla örtülüdür ve bir kemerle iki ayrı mekâna bölünmüştür. (B1) Kısmındaki helâlar şimdi tamamen yıkılmıştır. (B) Mekânın beşik tonozunda ortada bir büyük, dört köşede birer tane küçük olmak üzere beş adet hava deliği vardır (Resim.96). Bunlar içerden bakıldığında görülür. Soğukluk kısmının üzeri de cemekânlık kısmının ki gibi toprak damla örtülüdür.

(1): 1310 H. tarihli Mamüretütül-Âziz salnamesi, İstanbul Belediye kütüphanesi, N. 24/7 — İshak Sungurođlu, aynı eser, sf.363

3- SICAKLIK (HAVLET) KISMI: Soğuktaki dar kapıdan buraya geçilir. Bu kısım " Haç vârî dört eyvanlı ve köşe höcreli " (1) (2) (Plân.15) tipe girer. Ortada büyük bir kubbenin izleriyle buraya açılan dört eyvan ve dört halvet höcresi vardır(Resim. 97). Ortadaki kubbeye taştan mukarnaslı pandantiflerle geçiş sağlanmıştır(Resim.98). Haçvari dört eyvanının üzeri beşik tonozla örtülüdür. Haçın kolları arasındaki dört havlet höcresi kare plânlı ve üzerleri birer kubbbeyle örtülüdür. Kubbeye geçiş pandantiflerle saglanmıştır (Resim.97).

Sıcaklığın Sare Hatun camiine bitişik olan kısmı bugün tamamen yıkılmış, yanlız iki halvet höcresinin birer duvarı ile kubbe kasnağının izi görülüyor.

4- KÜLHAN KISMI: Hamamın bu kısmı sıcaklık ve soğukluğun günayinde boylu boyunca yer alıyor. Iki uzun dikdörtgen mekândan ibaret ve üzerleri beşik tonozla örtülüdür. Batıdaki tonozlu mekânın tamamı, doğudakinin yarısı mevcuttur (Kroki.1) Sare Hatun camiine bitişik olan kısım yıkılmıştır. Yıkılan kısımların izleri halen Sare Hatun camii'nin batı duvarında mevcuttur (Resim: 94)

(1): Semavi Eyice, Iznik'de "Büyük Hamam" ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir inceleme, Tarih dergisi,c.XI, sayı 15 den ayrı basım sf.108

(2): Kâmuran Günen, İstanbul Hamamları,Sanat Tarihi lisans tezi, İstanbul-1959

19. KALE HAMAMI:

Kale Hamamı, kalenin karşısında ve Kale Meydanındadır (Resim.99-100). Yapıldığı tarih bilinmiyor. Evliya Çelebi " Kalenin kapısı önündeki hamamın ab-ü havası lâtif, binası hoş ve merğubdur" der. (1)

A- DIŞ GÖRÜNÜŞ: Hamamın bugün cemekânlık, soğukluk, sıcaklık, külhan kısımları mevcutsada harapır. İnşasında moloz taş kullanılmıştır. Kubbe ve tromplarda ise tuğlanın kullanıldığı görülüyor.

B- İÇ GÖRÜNÜŞ: Güneye açılan kemerli kapıdan küçük kare mekâna girilir (Plân.14). Kare mekânın üzeri bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Sağdaki bir kapıdan bitişiğindeki dikdörtgen mekâna geçilir. Bu mekânın güneye bakan küçük bir penceresi vardır. Dikdörtgen mekânın üzeri beşik tonozla örtülüdür. Kare mekândan atnalı kemerli bir kapı ile cemekânlığa geçilir.

1- CEMEKÂNLIK (SOYUNMA) KISMI: 9,5x9,5 m. ebadındadır. Girişin solunda bir, batıda üç, kuzeyde ve doğuda ikişer adet basık kemerli sağır nişler vardır (Resim:101). Bunların derinlikleri 0,60 m. genişlikleri 0,80 m. dir. Kare mekân bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş köşe tromplarıyla sağlanmıştır (Resim,102-103). Tromp başlangıçlarında ki üçgen alanlarda dört sıra mukarnaslar vardır (Resim.104).

Cemekânlığın kuzey duvarındaki basık kemerli bir kapıdan beşik tonozla örtülü küçük dikdörtgen mekâna geçilir. Burası heladır.

2- SOĞUKLUK KISMI: Soyunma yerinin doğusunda bulunan bu kısma basık kemerli bir kapıdan girilir. Kapı kemerinin tam ortasında 0,25x0,25m. enindeki ve yukarıya doğru yükselen tuğladan örtülü bir buhar deliği vardır.

Soğukluk kısmında, yan yana, iki kare birde dikdörtgen mekân yer alıyor. Kare mekânlar kubbeyle örtülüdür. Kubbelere geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Kuzeydeki eyvan beşik tonozla örtülüdür. Bu eyvan önündeki kubbeli mekâna sivri bir kemerle açılıyor. Kemerde beyaz kesme taş kullanılmıştır. Eyvanda helâizleri görülür. Güneydeki üçüntü kubbeli kare mekâna soğukluktan girilir. Burada da kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmışdır. Burası hamamın usturalık kısmıdır.

(1): Evliya Çelebi, aynı eser, sf.216-220

3- SICAKLIK (HAVLET) KISMI: Soğukluktaki dar kapıdan sıcaklığa geçilir. Bu kısım Cimşit hamamındaki gibi " Haç vari dört eyvanlı ve köşe hücreli " tipe girer (Resim.105). Doğu ve batıdaki eyvanlar beşik tonozla örtülü olup ortadaki kubbeli kısıma açılıyor. Kuzey ve güneydeki eyvanlar ise içerden beş kenarlı ve üzerleri tonozla örtülüdür.Bu iki eyvanda ortadaki kubbeli kısma açılmaktadır.

Haçın kolları arasındaki halvet,hücrelerinin güney batı ve kuzey batıdakileri kare plânlı olup üzerleri birer kubbeile örtülüdür. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Yıkılmış olan kubbelerin kasnaklarında ışık pencerelerinin kalıntıları görülür. Güney doğu ve kuzey doğudaki halvet hücreleri üçe, sekizgen plânlı ve birer kubbeile örtülüdür. Kubbeye geçiş üçgenlerle sağlanmıştır. Kubbe kasnaklarının altında tuğladan bir sıra testere ağzı şeklinde süs vardır. Işık pencerelerinin kalıntılarına bu kubbe kasnaklarında da rastlanılır.

4 - KÜLHAN KISMI: Sıcaklığın doğusunda yer alan bu kısma beşik tonozla örtülü olan eyvandan açılan sivri kemerli bir kapıdan girilir. Külhan kısmı üzeri beşik tonozla örtülü dikdörtgen iki mekândan ibarettir. Kuzeydeki mekânda bugün su vardır.

Hamamın külhan kısmına bitişik uzun dikdörtgen bir mekân vardır. Güney duvarı tamamen yıkılmış ve giriş yeri belli değildir. Üzerinin beşik tonozla örtüldüğünü gösteren kalıntılar vardır. (Resim.99) Hamamın en sağındaki çarpık mekân esas yapıdan sonra yapılmıştır. Bunu duvar işçiliğinden anlıyoruz. Güney duvarı tamamen yıkılmış ve üst örtüsüne ait hiç bir kalıntı yoktur.

Hamamın, camekânlı kısmının içine ve sıcaklığın önündeki yere yapılan ilâvelerle, tabakhane olarak kullanıldığını öğreniyoruz.(Resim.99)

20. DERE HAMAMI:

Dere Hamamı, Harput'un doğusunda bulunan Hacılar Mahallesindeki Çatalkaya denilen mevkiin hemen önünde, dere içersinde bir harabe halindedir. (Resim.106) 1883(1031H.) tarihli bir Mamüretül - Âziz salnamesinden hamamın Melikül Muzaffer tarafından yaptırıldığını öğreniyoruz. Bu belgede bahsedilen Melik-ül Muzaffer, Ulu camii yaptıran Fahreddin Kara Arslanın ikinci oğlu olan ve 1232 yılına kadar Harput'ta hüküm sürüp ve Hartebirt Artukoğulları hanedanını kuran, Eyyübilerin tabiyetiná kabul eden İmad al din Ebu Bekir'dir.(1)

Hamam tamamen yıkılmıştır.Tuğladan yapılmış iki kemer ile bir mekânın kalıntısı mevcuttur.(Resim.107)

(1): 1301 H. Tarihli Mamüretül - Âziz salnamesi, Üniversite kütüphanesi, No:89442.-İshak Sunguroğlu, ayni eser, sf.366dan.

21. ESKİ KALE ALTI HAMAMI:

Hamam süryani mahallesinde ve Hüseynik'e giden yol üzerindedir (Resim.108

Yapıldığı tarih bilinmiyor. İnşaasında moloz taş kullanılmıştır. Güneydeki bir kapıdan aynalı tonozla örtülü dikdörtgen bir mekâna girilir. Hafif sivri kemer vasıtasiyle arkasındaki çapraz tonozla örtülü olan mekâna geçilir. Başka bir kapıdan cemekânlığın solundaki uzun dikdörtgen kısma girilir. Burası beşik tonozla örtülüdür. Bu kısımdan cemekânlığa geçilmektedir (Plân. 15)

1- CEMEKANLIK(SOYUNMA)KISMI: Hamamın bu kısmı 6,70x6,70 m. ebadında ve bir kübbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş köşe trompları ile sağlanmıştır. (Resim.109) Cemekânlığın sağındaki uzun dikdörtgen mekâna kuzey doğudaki bir kapıdan girilir. Üzeri beşik tonozla örtülüdür. Doğuya bakan iki küçük penceresi vardır (Resim.109).

2- SICAKLIK KISMI: Hamamın bu kısmı Harput'daki diğer hamamların sıcaklık kısımlarından tamamen farklıdır. Ortadaki kubbe sekizinci sütun ile doğu ve batıdaki takviye duvarlarına oturmaktadır (Resim.110-111). Kubbenin dört bir tarafı tonozlu hollerle çevrilmiştir. Kubbeyi taşıyan sütunlardan üç tanesi ayaktadır. Doğu ve batıdaki duvarların üst kısımları yıkılmıştır. Sağdaki tonozluholden iki ayrı kapı ile yandaki beşik tonozla örtülü mekânlara geçilir. Bu iki mekân soğukluk kısmı olabilir.

3- KÜLHAN KISMI: Sıcaklığın arkasındadır ve bir kapısı bulunmaktadır. Üzeri beşik tonozla örtülüdür. Külhanındoğusunda helâ vardır. Helânın bulunduğu kısımdan yanlız soğukluk kısmına bir kapı açılıyor. Başka hiç bir mekânala irtibatı yoktur.

Hamamın kubeyinde ve nihayetinde çarpık bir mekân vardır. Burası külhan deposudur. Üzeri beşik tonozla örtülüdür (Resim.109).

22. YENİ VEYA ARSLANİYE HAMAMI:

Hamam, Esadiye mahallesinde ve Esadiye camiinin kuzeyinde dere içindedir. (Resim. 112)

Yapıldığı tarih belli değildir. Hamam, bugün tamamen bir harabeden ibarettir. Mevcut kalıntılara göre çizilen krokisinden de anlaşılacağı üzere sıcaklık kısmı Cimşit ve kale hamamlarının sıcaklık kısımlarına benziyor. Yani " Haç vâridört eyvanlı ve köşe hücreli " tipe giriyor (Kroki.2). Sıcaklığın önünde soğukluk kısımlarının kalıntıları yer alıyor.(Resim.113) Soğukluk kısmı, bir dikdörtgen, ikikare mekândan ibaret olup üzerleri beşşik tonoz ve kubbe ile örtülüdür. Tonoz ve kubbeler tamamen yıkılmamışsada kalıntıları bugün görülmektedir. Kubbelere geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Doğu tarafında tonozlu eyvan kısmının ve köşelerdeki kare halvet hücrelerinin kalıntılarıda görülür (Resim.114).

Kaynaklarda çok az bilgiye rastladığımız Şehraz, Hacı Yunus ve Paşa hamamları hakkında yerinde yaptığımız incelemelerde hiç bir ize rastlıyamadık. Bugün üçü de yıkılmıştır.

E- K A L E L E R

23. HARPUT KALESİ:

Kale şehrin güney doğusundadır. Önünde geniş bir meydan ve çok eski bir hamam vardır. Bunlara kaleye izafetle Kale meydanı ve Kale hamamı denilir.

Kalenin üç cephesi granit kayalara, ön cephesi ise toprak seviyesine çok yakın kaya kütleleri üzerine oturtulmuştur. Burçlardan bir kısmı silindirik bir kısmı köşelidir.

Kalenin asıl yapısı Urartular devrine aittir. Artukoğulları, Dulkadıroğulları ve Akkoyunlular devrinde çeşitli tamirler görmüştür.

URARTULAR DEVRİ: Bu devre ait birçok izler vardır. Bunlar kaya içine oyulmuş merdivenler, tüneller, hücreler ve su yollarıdır. Sehmann Haupt, eserinde(1), Urartulara ait kalıntılardan bahsederek bunları kendisinin keşfettiğini yazmaktadır.

ARTUKOGULLARI DEVRİ: 1115 yılında Belek Gazi kaleyi ele geçirmiş ve bölgedeki Çubukoğulları hakimiyetine son vermiştir. Kalede bu devre ait tamiratlar, Nizameddin İbrahim tarafından yaptırılmıştır. Kendisi 1205 yılında ölen babası İmameddin Ebubekirin yerine geçmiş ve Selçukluların yardımı ile memleketini istilâdan kurtararak kalede tamirat yapmıştır. Bu tamirata ait kitabeler kalenin batı duvarlarının güney ucundaki Dabaz Pınarına bakan bir burç üzerinde bulunmaktadır. Kitabeler eski şekillerini muhafaza etmiyorlar. Çünkü bu kitabeler, kalenin daha sonraki tamirleri esnasında (Dulkadıroğulları veya Hasan Bahadır Han devrindeki tamirler), başka yerlerden alınıp bu burca konulmuştur. Bu burç üzerinde Nizameddin İbrahim'in tamir kitabesine ait ondört blok vardır. Üç bloktaki yazılar silinmiş olup okunmamaktadır. Üzerindeki yazıları okunulabilen sekiz blok, burcun bir tarafında ve bir sıra üzerinde, öbür üçü de burcun diğer yüzlerindedir. Bunlardan birisi ters konulmuştur.

Kitabede "Emr biamele...El _ Melik ül _ Mevdut...El - Âdil Nizam üd Dünya v'ed - Din İbrahim bin Ebi Bekr Nasır-ı Emir ül - Mü'minin... Sene... sittemi'a" yazılıdır.)(1)

(1):Nureddin Ardıçoğlu - Harput Artukoğullarına ait kitabeler, Türkiyat Mecmuası, c.VI, sf.41-49, İstanbul-1939.

Nizameddin İbrahim , kale hamamı karşısında kayalar üzerinde bulunan büyük burç(Resim: 115) ve onun civarındaki duvarlar ile (Resim.116) kalenin ikinci kapısını geçtikten sonra güney batı tarafında bulunan uzunca bir burç ve bunun nihayetindeki yüksek kısmı yaptırmıştır.Bahsettiğimiz yüksek kısmın bugün görülen izlerine bakarak bir kaç katlı ve oturulmak için yapılmış olduğunu söyliyebiliriz.Buranın alt kısmında mazgallı hücreler vardır; fakat bugün girişleri kapanmıştır.Bütün bu kısımlar gayet güzel işlenmiş taşlarla abidevîbir tarzda yapılmıştır. Kullanılan taş Fatih Ahmet taşı denilen gre'den ibarettir.

DULGADIROGULLARI DEVRİ : Harput ve kale 1363 yılında Halil Bey tarafından ele geçirilmiştir.1369-1370 yıllarında Halil ve İbrahim Beyler kalede etraflı tamirat yaptırmışlardır, Bunu iki adet kitabeden öğreniyoruz. Birinci kitabe kalenin çökmüş olan batı duvarlarında ki bir burcun taşları arasında bulunmuştur.Bulunan kısım iki parçadan ibaret olan kitabenin ikinci parçasıdır.Birinci parçası kaybolmuştur.Mevcut olan parçanın birinci satırında :

" ... el - eşref ül - âli ül - mevlevi ül - emiri "

ikinci satırında " ... il ve İbrahim bin Dulgadır - be tarih sene seb'mia ve seb'mie 770 H. "" yazılıdır. (1)

İkinci kitabe kalenin doğu duvarında yüksek bir burcun üzerindedir.Burada besmeleden sonra " El-melikü lillâhı vahid ül - kahhar " cümlesi ve " Cüdid fi eyyam-ı Mevlâa Es - Sultan El-Melik ül-Eşref izzi nasruhu ma amele... Elmaruf ül - âli - ül mevlevi ... Halil ve İbrahim bin Dulgadır - sene ihda ve sebin ve seb'mie 771 H. "yazılıdır.(2)

Kalenin şimdi ayakta duran birçok kısımları Dulgadıroğuları tarafından yapılmıştır. Bunlar oldukça acele ve kaba şekilde inşa edilmiştir. İnşaatta moloz taş kullanılmıştır.Dulgadıroğullarının yaptırdıkları kısımlarda Artukoğlu Nizameddin İbrahim'e ait kısımlardaki mimari güzellik yoktur.

1370 (771 H.) tarihli ikinci kitabede (Resim.117) Sultan Melik Ül- Eşref'in adı geçiyor. Bu, 1361-1377 yılları arasında saltanat süren Mısır Memlûk sultanı Melik Eşref Şaban IIdir. Bu Sultan 1366 yılında Harput'u muhasara

(1): Nureddin Ardıçoğlu,Harput Tarihi, sf.67, İstanbul-1949
(2): Nureddin Ardıçoğlu,Harput Tarihi, sf.67 ,İstanbul- 1964

ettirmişsede kaleyi de ele geçirememiş, fakat kendi hakimiyetlerini onlara kabul ettirmiştir.

AKKOYUNLULAR DEVRİ: Harput havalisi ve kale, 1465 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından zaptedilmiştir.Akkoyunluların bölgeye ve kaleye hakimiyetleri 1507 yılına kadar devam etmiştir. Uzun Hasan, kalede bazı tamirat yaptırmıştır.(Resim.118) Bunu, mevcut bir kitabeden öğreniyoruz. Kitabe kalenin ikinci kapısının girerken solundadır. Iki satırlık kitabede "...Bümâret il-burc ül-mübarek fi'z-zaman-ı sultan'ül -Âzam Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır Han...Emîr-i Âzam Ali Bey betârih..."(1) cümlesi okunmaktadır. (Resim.119) Kitabenin altında ve kapının solunda(Resim.120) pars ve fil kabartması var.(Resim.121,122)

1555 tarihinde Harput'u ziyaret eden Evliya Çelebi eserinde kaleyi şöyle anlatmaktadır.

"Eşkali Kale-i Harput:İç kalesi eflake ser çekmiş bir acaip ve yalçın kaya üzere murabbadan dolayınca seng-i bina metin bir hisardır. Bir kapısı var. Deruni kalede büyük miktarı turab-ı pak ile mestur haneler vardır. Bir minareli bir camiî kadimi vardır. Su sarnıçları buğday ambarları dahi bundadır. Dizdarı, kethüdası, mehterhanesi, kale neferat-ı mestufen cephanesi ala şahi topları vardır. Bir kere Timur fethinde aciz olmuş ve sonra avdette muhasara edip zaman ile malik olabilmiştir.Gayet metin ve sarp kaledir. Şerçi havelisi çekilli kubbei bâlâ vardır. Ama ondan zarar isabet etmez. Bu iç kale yalçın kaya üzere vaki olmakla canip-i şarkında hendeği vardır. Ve kalenin kapısı önündeki hamam sb ve havası latif, binası hoş ve mergubdur." (2)

(1):Nureddin Ardıçoğlu, aynı eser, sf.73.
(2):Evliya Çelebi, aynı eser, sf.216,220.

IV - T O P L A M A - D E G E R B E N D İ R M E ve K A R Ş I L A Ş T I R M A

U L U C A M İ İ:

Harput'un en önemli yapısı şüphesiz ki Ulu camidir. Aynı zamanda Anadolu'nun "İlk dövir ulu camileri" arasında sayılı yapılardan biridir. 1156-57 tarihli yapıyı kesin bir şemaya bağlamak zordur. Gerek kapalı cami mekânı ve gerekse avlu kısmı belirli farklar ve özellikler göstermektedir.

Kible duvarına paralel üç beşik tonozlu nef ve mihrap önündeki kubbe, tipik emine bir yapı özelliği taşımaktadır. Harput Ulu caminine, mimarî ve plân bakımından en yakın benzerliği 1135 tarihli Zevvare camiinde görmekteyiz.(Plân. 16) Bu benzerlik kibleye paralel nefler, mihrap önündeki kubbe, ortada iç avlu ve bu avlunun etrafındaki mekânların bulunmasıdır. Bu benzerliklere rağmen Zevvare camiinin dört eyvanlı olarak yapılması aradaki en büyük ayrılığı ortaya koymaktadır. Harput Ulu camiinde sütun kullanılmadığa halde, Zevvare camiinde sekizgen sütunların kullanılması fark teşkil etmektedir. Harput Ulu camiinde avlunun kuzey tarafında iki sıra mekân vardır. Zevvare camiinde bir sıra mekân görülür. Zevvare camiinde minare kuzey batı tarafta ve ayrı bir blok halinde yer almıştır. Harput Ulu camiinde ise kuzey batıdaki mekânların üzerinde yükselmektedir.

Mihrap önündeki kubbe,İsfahan Mescid-i Cuma camiinin güneyindeki 1072 tarihli kubbe ile benzerlik gösterir. 1072 tarihli kubbeyi Nizamül Mülk Melik Şah adına yaptırmıştır. Harput Ulu camiindeki kubbe iki paye ve güneydeki duvara oturur. İsfahan Mescidi Cuma camiinde ise sekiz paye ve mihrap duvarına oturur. 1176 tarihli Mardin Ulu camii(1), 1204 tarihli Dunaysır Ulu Camii (2),XIII.y. yal Silvan Ulu Camii (3), 1371 tarihli Mardin Abdüllâtif Camii (4) ve XII.y. yalın birinci yarısından kalmış olması muhtemel Eğil Ulu Camii(5) mimarlerinde bir kısmı geç devir örnekleri olmakla beraber bunlarda da mihrap önündeki kubbe görülmektedir. Fakat bunlarda mihrap önündeki kubbe çok zaman iki veya daha fazla bölümü içine alan geniş bir mekân örtmektedir. Harput Ulu Camiinde ise mihrap önü kubbesi tek bir nef genişliği kadardır.

Bütün bu farklara rağmen Harput Ulu Camii en yakın örneğini yine Zevvare Camii

(1):Ernst-Diez - Oktay Aslanapa, Türk sanatı, sf.63, İstanbul-1955.
(2): " " " " " "
(3): " " " " " sf.65,
(4):A. Gabriel, voyages archeologiques dans la Turquie orientale, sf.25,26. Paris.1940
(5):Asistan Metin Sözen'in arşivinden.

plân tipinde bulmaktadır. Bazı detaylar ve örtü şekilleri bakımındanda 1179 tarihli Erzurum Ulu Camii ile(1,2) yakınlık bulmak kabildir.(Plân.17) Bu yakınlık daha çok ana kubbenin arkasındaki orta kısmın tuğladan bir aynalı tonozla örtülmesinde görülmektedir. 1179 tarihli ve Harput Ulu Camiinden 22 ile 23 yıl sonra yapılan Erzurum Ulu Camiide bu tip örtü şekli taştan ve daha süslü olarak ortaya çıkıyor. Bu yakınlıktan başka aralarında hehangi bir bağ kurmak mümkün değildir. Erzurum Ulu Camii'nin tam ortasındaki üstünde açıklık bulunan mukarnaslı kısım avlu fikrinin sembolik olarak devamını gösterir. Diğer yan mekânları ile tamamen Harput Ulu Camiinden ayrılır. Çünkü Harput Ulu Camii avlusu başlı başına bir bölümdür ve çok değişik bir plâna sahiptir.

Eğer mihrabın önünün kubbe ile örtülmesinâ göz önüne alırsak bu özellik yaygın olarak Anadolu'da kullanılmıştır. 1130 tarihli Siirt Ulu Camii(3), XII. yüzyıl Danişmentliler devrinde Niksar Ulu Camii(4), 1156-1220 tarihli Konya Alâaddin Camii(5), XII.yüzyıldan kalması muhtemel Van Ulu Camii(6), 1205 tarihli Kayseri Ulu Camii(7), 1209 tarihli Kayseri Küllük Camii(8), 1281 tarihliDeveli Ulu Camii(9),lerinde ve daha birçok ulu camide mihrap önü kubbesine rastlamak mümkündür.

Genel plân şeması ve ilk devir camilerinin tipleri içinde yukarda isimlerini saydığımız yapıları değişik guruplar altında toplamak kabildir. Mihrap önünde kubbenin kullanılması dışında yukarda adlarını saydığımız yapılarda birbirleri arasında fazla yakınlık bulmak zordur. Bununla aralarında hiçbir benzerlik olamıyacağını belirtmek istiyoruz.

Harput Ulu Camiinin avlusu değişik bir düzen gösterir. Ortada havuzu, kenarlarda iki sıra payelere dayanan beşik tonozlu mekânlar avlunun etrafını çevirmektedir. Beşik tonoz örtüleri bazen değişik yönlerde kullanılmıştır. Bu çeşit avluyu daha evvel Büyük Selçuklularan 1135 tarihli Zevvare Camii'nde görüyoruz. Kısaca diyebilirizki âami gibi avlusu da Türk mimarisine çok değişiklik ve yenilikler getirmektedir.

(1):Ernst Diez - Oktay Aslanapa, aynı eser, sf.61.
(2):Asistan Metin Sözen'in arşivinden.
(3):A. Saim Ülgen - Siirt Ulu Camii, vakıflar dergisi, c.5,sf.153,155,Ankara1962
(4):A. Gabriel Moniment Turcs D'Anatolie, c.2, sf.121, Paris-1934.
(5,6,7,8):Ernst Diez - Oktay Aslanapa, aynı eser, sf.56,302,58,59.
(9):Tahsin Özgüç - Mahmut Akok, Develi Ulu Camii, Belleten, c.19, sayı 75, Sf.378,381, İstanbul-1955.

sinde(1), 1156-57 tarihli Harput Ulu Camii'nin kemerlerinde, beşik tonozların bazı yerlerinde, mihrap önü kubbesinde, esas mihrâbında ve minaresinde, 1156-1220 tarihli Konya Alâaddin Camii'nin (2), mihrap önü kubbesinde, 1176 tarihli Mardin Ulu camiinde (3), 1180 tarihli Divrik Ulu Camii-nin (4),tonozlarında ve mihrap önü kubbesinde, XII. Y.Y. da yapılmış olan Van Ulu Camii'nin (5) yıkılan kubbe ve duvarlarında, 1204 tarihli Kızıltepe(Dunaysır) Ulu Camii'nin (6) mihrap önü kubbesinde ve 1274 tarihli Malatya Ulu Camii'nin(7) kemer ve mihrap önü kubbesinde görülür.

Harput Ulu Camii'nin tuğla dekorlu minaresi İran geleneğini aksettiriyorsa da bazı farklar vardır. İranda Büyük Selçuklarla silindirik minare ortaya çıkmış ve yayılmıştır. İran minareleri silindirik kuleler şeklinde ve tuğladan yapılmışlardı. Minarelerin dekorlarında önceleri tek renkli tuğla kullanılmıştır.Sonraları sırlı tuğla ve çin de kullanılıyor.(8) Harput Ulu Camii Minaresinde kulevari görünüşün olmaması ve çini dekorun kullanılmaması aradaki farkı ortaya koymaktadır.Harput Ulu Camii'in minaresinin Anadolu'daki en yakın benzerini 1130 tarihli Siirt Ulu Camiinde görüyoruz.(9) Siirt Ulu Camii minaresinde sırlı tuğla dekor kullanılmıştır. Gövde bu minarede de şeritlerle bölümlere ayrılmıştır. Harput Ulu Camii minaresinden farklı olarak Siirt Ulu Camii minaresinde çini kullanılmıştır.

Kısaca diyebiliriz Ki Harput Ulu Camii'nde enine mekân tipi, değişik bir avlu ve eski bir Türk yapı malzemesi olan tuğlanın dekoratif bir şekilde kullanılması değişik özellikler ortaya çıkarmıştır.

(1):A. Gabriel, Monuments Turcs D'Anotolie, C,2,sf.121-122, Paris-1934.
(2,3,4,5,6,7):Ernst Diez - Oktay Aslanapa, ayni eser, sf.56,63,59,60,302. 62-63,67.
(8):Ernst Diez - Oktay Aslanapa, ayni eser, sf.104,105,166,168.
(9):A. Salim Ülgen - Siirt Ulu Camii, ayni eser, sf.153-55.

A L A C A (A R A P B A B A) M E S C İ D'in M İ H R A B I:

XIII.y.y. Selçuklu mozaik çinileriyle süslü olan mihrabın üzerindeki mazgal siperlerinin benzerini, Kayseri'de 1209 yılında Âdsız Elti Hatun adına inşa edilmiş olan küllük camii mihrabında görmekteyiz. Küllük camii mihrabındaki mazgal siperlerinde rumîli kıvrık dallar olduğu halde Arap Baba Mescid'inin mazgal siperlerinde alternatif olarak mihrap nişi ve baklava motifi görülmekte olup renkleri firûze zemin üzerine patlicanî mordur.

Mihrap kemeri köşe dolgularındaki patlicanî altı kollu yıldız ve firûze altıgen mozaik çinilerin benzerlerini 1298 tarihli Beyşehir Eşrefoğlu Camii ve 1258 tarihli Sırçalı Mescid'in mihrap mukarnaslarının bazılarında görmek mümkündür.

Arap Baba Mescidindeki mihrap sütuncuklarının benzerlerini 1258 tarihli Konya Sırcalı Mescid, 1275 tarihli Konya Sadreddin Konevî Camii, 1298 tarihli Beyşehir Eşrefoğlu Camii ve ayni devire ait olan Afyon(Sandıklı:Mısri Camii) mihrap sütuncuklarında görüyoruz.

Üç kenarlı mihrap nişinde firûze zemin üzerine yapılmış geometrik geçmeli ve yıldız dekorlu patlıcanî mozaik çinilerin benzerleri; 1275 tarihli Konya Sadreddin Konevî Camii mihrap dış bordüründe ve 1298 tarihli Beyşehir Eşrefoğlu Camii mihrap nişinde görülür.

-N E T İ C E:

nadolu'daki en eski ulu camiler düz bir çatı ile örtülü idi.(Sivas, Konya, eyşehir, Afyon, Niğde v.s.) Bundan sonra ahşap çatı yerine tonoz gelmiştir. (1) Harput Ulu Camii de tonozlarla örtülü bir Artuklu eseridir. Mihrap önünde payeler üzerine büyük bir baldakin kubbesi ve açık bir avlusu vardır.Harput Ulu Camii'nde payeli camilerin çok eski geleneğinden farklı olarak merkezî birkubbenin gelişmeğe başladığı göze çarpar. Bukubbe,İsfahan Mescid-i uma'nın güneyinde bulunan ve Nizamül Mülk'ün Melik Şah'ın adına yaptırdığı ubbe ile benzerlik gösterir. Yine XII. - XIII. y.y.dan kalmış olan Van Ulu amii, 1179 tarihli Silvan(Meyyarfarikin), 1239 tarihli Kızıltepe(Dunaysır) amileriyle Manisa Ulu Camii'nde bu gelişmenin diğer safhalarını görüyoruz. (2) Osmanlı mimarisi de kubbeye önem vererek Ulu Camii çok kubbeli bir cami aline getirmiştir.

Diğer taraftan Osmanlılar tek kubbeli camileri işlemiştir. Selçuklular devrinde tek kubbe tipi ufak camilerde çok defa mescidlerde kullanılmış olup örnekleri Konya'da Şeker Fırûş (1220), Sırçalı (1215) ve Harput Arap Baba (1279) mescidleri olarak gösterilebilir.

Tek kubbeli cami tipi plân itibariyle sade olup Türk cami tipinin gelişmesinde önemlidir. Bu tek kubbeli camilerde kare bir mekân meydana getirilmiştir. Cemaatin bir birlik altında toplanabilmesi için tek kubbeli yapılar kullanışlı bir yapı tipidir. Fakat ideal bütün mimarî değerleri taşıyan merkezî yapı tipleri yanında ancak bir basamak bir çıkış noktası olabilirler. Tek kubbeli camilerde kare mekânın üstü bir kubbe ile örtülmüştür. Kapı mihrap eksenine büyük önem verilmemiştir. Ayrıca bu tip ufak eserlerin önlerinde son cemaat yeri gibi bir hazırlık mekânları vardır. Erken devirlerde son cemaat yerinin yan duvarları kapalı olduğu halde sonraları açık, üzeri kubbe veya tonoz ile örtülüdür. Harput Kurşunlu Camii,üçtek kubbeli, son cemaat yerinin yanları kapalı, ortası çapraz tonoz yanlarda birer kubbesi bulunan kuruluşu erken Osmanlı tek kubbeli camilerine güzel bir örnek teşkil etmektedir.(Plân. 5) Bu tek kubbeli camilerde son cemaat yeri dışarıya kemerlerle açılmaktadır. (Üç kemer - iki sütun) Bunlarda avlu yoktur. Anadolu beyliklerindeki dinî yapılarda görülen bir yenilik camilerin önüne ilâve edilen bu son cemaat yeridir. Bazı Konya'daki Selçuklu mescidlerinde ve Karamanlılarda olduğu gibi Harput Kurşunlu camii bu tipin gelişmiş şeklini gösteren bir eser olarak karşımı-

(1,2):Ernst Diez - Oktay Aslanapa, aynı eser, sf.104,302.

sa çıkmaktadır.Bu tek kubbeli camiler, merkezi kubbenin yanlardan yarım kubbeler veya tonozlarla genişletilmiş olduğu büyük Osmanlıcamilerine bir intikâl teşkil etmiştir.(1) İstanbulun fethinden sonra Türk mimarlarının dikkatini çeken yegane bina Ayasofya idi. İçten büyük bir merkezi sahnı yarım kubbelerle örtmek meselesini halleden bu bina,Türk mimarlarına yeni bir fikir ver - miş ve daha geniş sahada camiler yapmak imkânını ilham etmiştir. Harput Sare Hatun caminin yan mekânlarını örten tonoz sistemine en benzer örneğini İstanbulda 1580 tarihli Kılıç Ali Paşa caminde görmek mümkündür.
Sare Hatun camiinde görülen merkezi plân tipinin ilk örnekleri 15 y.y ortalarına kadar inen Atina Fetiye camiinde (2), 1522 tarihli Diyarbakır Fatih Paşa camiinde ortaya çıkıyor. (3) Daha sonra İstanbulda Şehzade, Sultan Ahmet, yeni ve yeni Fatih camileri (4) bu ilk plân tipinden hareket eden gelişmiş örneklerdir. İşte bu tipin çok geç bir devirde ve basit bir şekilde de denendiği yapılardan biride Harput Sara Hatun camiidir. Bu camide ortada dört sütuna binen bir kubbe, dört tarafta dört beşik tonoz köşelerde kalan kare alanlardaisede dört çapraz tonoz yer almaktadır. (Plân.3) Yarım kubbe yerine beşik tonozların kullanılması garip bir örtü şekli olarak gözükmekteysede bunu 19 y.yıldaki mimaride ortaya çıkan değişik mimari anlayışlarda aramak gerektir. Küçük mekânlarda çapraz tonozlardan çok kubbe kullanılmıştır. Bu iki değişik örtü şekliyle kendinden önceki plân tiplerinden ufak farklarla ayrılmaktadır.

İran'da çok defa silindir biçiminde ve tuğladan yapılmış olan kümbetlere karşılık Anadoluda daha ziyade dört köşeli kaide üzerine sekizğen veya oniki köşeli olarak dolma duvarlarla yapılmış ve kesme taşlarla kaplanmış kümbetler görülür.(5) Fakat Harput'ta bu tip mezar yapısına rastlanmamaktadır. Burada görülen türbeler daha ziyade sekizğen plânlı ve üzerleri basık kubbelerle örtülüdür. Anadolunun diğer şehirlerinde görüldüğü gibi türbeler; medreseye, camiye bitişik olarak veya tek başına yapılmışlardır. Harput'ta mescide bitişik olan Fatih Ahmet ile Arap Baba türbeleri ve tek başına yapılanlardan Ankuzu Baba, Mansur Baba,Üryan Baba, Beşik Baba, Şeyh Şerafetddin ve Nazır Baba türbeleri görülmektedir. Bunlar moloz taştan yapılmış olup bazılarının duvarları kesme taşla kaplanmıştır (Arap Baba, Fatih Ahmet, Mansur Baba ve Beşik Baba). Arap Baba türbesi hariç diğer türbeler zaman zaman yapılan

(1): Ernst Diez - Oktay Aslanapa, aynı eser, sf. 101
(2): Semavi Eyice - Yunanistanda Türk mimari eserleri,Türkiyat mecmuası, c.XI, sf.161-162, İstanbul- 1954
(3):Ernst Diez - Oktay Aslanapa, aynı eser,sf. 303
(4): Bk. İstanbulda dört yarım kubbeli camiler için Albert Gabriel, Les Mosqouées de Constantinapole, SYRIA, sf. 378-385, Paris - 1926
(5): Ernst Diez - Oktay Aslanapa, aynı eser, sf. 78

anlayışsız tamiratlarla mimarî karekterlerini kaybettiklerinden bunları bildiğimiz türbe çeşitlerine sokamıyoruz. Aynı zamanda bu eserlerde yapanı,yaptıranı, yapılan tarihi ve içinde gömülü olan şahsa ait kitabelere çoğunlukla raslanılmıyor. Bir Selçuklu yapısı olan Arap Baba mescit ve türbesinde mumyalığın bulunması Anadolu Selçuklu geleneğinin burada da devam ettiğini göstermektedir.

Türk hamamları diğer mimarî eserler yanında mekân sanatı bakımından az ilgi çekerler yüzyllar boyunca yerleşmiş olan bir nizama uyarak hamamlarda bir mekân topluluğu veya mekân nizamı düşünülmemiştir. Her zaman tekrar edilen bir mekân sırasına göre Türk hamamlarında soyunma yeri olarak bir giriş salonu veya camekân, bir soğukluk, bir de asıl terlenip yıkanılan halvet kısımları vardır.(1) Harput'taki Cimşit ve Kale hamamlarında bu durum açıkça görülmektedir. Yeni(Arslaniye) hamamında ise soğukluk ve halvet kısımları mevcut olup camekânlık kısmı tamamen yıkılmıştır. Hoca hamamının camekânlık kısmı mevcuttur. Hamamların en önemli kısımları halvettir. Eğer hamamlarını belirli plân tiplerine ayırabiliyorsak, bunların halvet kısımlarına bakarak bu ayırmayı yapabiliriz. En çok görülen tipi tamamen eski Türk mimarî geleneğine bağlanan ve menşeî dört eyvanlı avlulu binalar olan " Haç vârî dört eyvanlı ve köşe hücreli " tip dir. (2) Bu tipe misâl olarak Konya'da 1270- 1280 yıllarında yapılmış olan Sahip Ata (veya Sultaniye) (3), 1313 tarihli Bergama da Hacı Hakim (4), 1339 tarihli Bursa'da Orhan Bey (Aynalı çarşı) (5), 1424 tarihli ve herbir kısmı çift sıcaklıklı Meram (6), 1470 tarihli İstanbulda Murad Paşa (7) , 1484 tarihli Eski- yeni (8), 1501-1505 tarihli İstanbul'da Beyazit (9) 1548 tarihli İstanbul'da Edirnekapısı (10), 1670 tarihli Laleli Kızlar ağası (11) hamamlarını ve daha bir çok örnek gösterebiliriz. Harput'ta şimdi kullanılmıyan ve çok harap vaziyette olan Cimşit, Kale ve Yeni(Arslaniye) hamamlarının dikkatli inceleme sonunda sıcaklık kısımlarının " Haç vârî dört eyvanlı ve köşe hücreli " tipe girdiği görülür.

(1): Ernst Diez - Oktay Aslanapa, aynı eser, sf.185.
(2): Semavi Eyice -İznik'te "Büyük hamam" ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme, Tarih derğisi, c.XI, sayı 15 den ayrı basım,sf.108-113, İst. 1960.
(3): M. Ferit - M. Mesut, Selçuk veziri Sahip Ata ile oğullarının hayat ve eserleri, sf.76, İstanbul-1934.
(4): O. Bayatlı,Bergama tarihinde Türk -İslam eserleri, sf.51 , İstanbul-1956.
(5): S, Çetintaş, Türk mimarî anıtları, c. I, sf.25, İstanbul-1946.
(6):Ernst Diez - Oktay Aslanapa - M. Mesut Koman, Karaman devri sanatı, sf.146-147, Res.199, İstanbul-1957
(7): E. Hakkı Ayverdi, Fatih devri mimarisi, Res.136, İstanbul- 1953,
(8): Sedat Çetintaş, aynı eser, levha 15.
(9): Kemal Ahmet Aru, Türk hamamlar etüdü,sf.67-71, Res.53, İstanbul-1949.
(10): " " " " " " sf.114, Res.115.
(11): " " " " " " sf.89, Res.73

VI - B İ B L İ Y O G R A F Y A:

1. HENRY FANSHAWE TOZER. Turkish Armenia and Eastern Asia Miner, London-1881.

2. H. F. B. LYNCH. Armenia Travels and Studies, London-1901.

3. MAX. VAN BERCHEM. Arabische İnschriften sus Armenien und Diyarbekr,Abhandl,der Konigl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologischhistorische Klasse. N,F.IX, No.3, Berlin-1907.

4. C. F. LEHMANN-HAUPT. Armenien einst und jetzt, Berlin-1910.

5. ALBERT GABRİEL. Les Mosquées de Constantinapole, SYRİA, Paris-1926.

6. M. FERİD & M. MESUD. Selçuk veziri Sahip Ata ile oğullarının hayatı, eserleri, İstanbul-1934.

7. ALBERT GABRİEL. Monuments Turcs D'anatolie,c.II, Paris 1934.

8. EVLİYA ÇELEBİ (nşr.Ahmet Cevdet). Seyahatnâme, İstanbul-1938/1314 H.

9. NUREDDİN ARDIÇOGLU. Harput Artukeğullarına ait kitabeler, Türkiyat mecmuası, c.VI, İ.Ü.Edebiyat fakültesi yayınları, İstanbul-1939.

10. NUREDDİN ARDIÇOGLU. Harput'ta Selçukluların son devirlerine ait bir kitabe, Türklük Mecmuası,sayı.VI, İstanbul-1939.

11. ALBERT GABRİEL. Voyages archéologique dans la Turquie orientale (Publ. de l'İnstitut Français d'Archéologie de stambol), Paris- 1940.

12. SEDAT ÇETİNTAŞ. Türk mimarî anıtları,c.I, İstanbul 1946.

13. KEMAL AHMET ARU. Türk hamamları etüdü, İstanbul- 1949.

14. BESİM DARKOT. Harput Maddesip İslâm Ansiklopedisi, c.V, İstanbul- 1950.

15. E.HAKKİ AYVERDİ. Fatih devri mimarisi, İstanbul-1953.

16. SEMAVİ EYİCE. Yunanistan'da Türk mimari eserleri,Türklük Mecmuası, İstanbul-1954.

17.E. DİEZ - OKTAY ASLANAPA. Türk Sanatı,İ.Ü. Edebiyat fakültesi yayınları, No,627, İstanbul-1955.

18. TAHSİN ÖZGÜÇ - MAHMUT AKOK Develi Ulu camii, Belleten, c.XIX, s.75 İstanbul-1955

19. O. BAYATLI. Bergama tarihinde Türk-İslâm eserleri, İstanbul-1956.

20. E. DİEZ - OKTAY ASLANAPA. Karaman devri sanatı, İstanbul-1957.

21. İSHAK SÜNGUROGLU, Harput yollarında, c.I-II, İstanbul 1958.

22. OSMAN YALÇIN. Elâzığ, Tuceli, Bingöl, İstanbul-1959.

23. SEMAVİ EYİCE. İznik'de "Büyük Hamam" ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme, Tarih dergisi, c.XI, sayı 15den ayrı basım, İstanbul- 1960.

24. M. Zeki Oral. Anadolu'da san'at değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ve tarihçeleri, vakıflar dergisi, sayı.5, Ankara-1962.

25. NÜREDDİN ARDIÇOGLU. Harput tarihi, Harput turizm derneği yayınları, No.1, İstanbul-1964.

26. OKTAY ASLANAPA. Anadolu'da Türk çini ve keramik sanatı, Türk kültürü araştırma enstitüsü yayınları. 10, seri V, sayı.1, İstanbul-1965

27. SEMRA ÖGEL. Anadolu ağaç oymalarında mail kesim, sanat tarihi yıllığı 1964-65, İst.1965.

28. CELAL ESAT ARSEVEN. Türk sanatı, fasikül.II, İstanbul-1965.

VII - P L Â N, K R O K İ, R E S İ M ve D E S E N L E R İ N L İ S T E S İ:

A - PLÂNLAR:

1. Ulu Camii.
2. Alacalı Camii.
3. Sare Hatun Camii.
4. Ağa Camii.
5. Kurşunlu Camii.
6. Alacalı (Arap Baba) Mescid ve Türbesi.
6/A. " " Türbesi mumyalık kısmı.
7. Fatih Ahmet Mescid ve Türbesi.
8. Ahî Musa Mescid ve Türbesi.
9. Ankuzu Baba Türbesi.
10. Mansur Baba Türbesi.
11. Beşik Baba Türbesi.
12. Şeyh Şerafettin Türbesi.
13. Kale Hamamı.
14. Eski Kale Altı Hamamı.
15. Türk Hamamlarında başlıca sıcaklık tipleri.
16. Zevvare Camii.
17. Erzurum Ulu Camii.

B - KROKİLER:

1. Cimşit Hamamı.
2. Arslaniye (Yeni) Hamamı.

C - RESİMLER:

1. Harput Ulu Camii'nin umûmi görünüşü.
2. " " " kitabesi.
3. " " " dış avlu kapısı.
4. " " " batı giriş kapısı ve minareden görünüş.
5. " " " doğu kapısı.
6. " " "inde içten minareye çıkalan merdivênin görünüşü.
7. " " " minaresinden detay.
8. " " " kuzey -batısının içten görünüşü.
9. " " " iç avlusundaki havuzun vebir kemerin görünüşü.
10. " " " iç avluya açılan doğu mekân kemerlerinden görünüş.
11. " " " üst örtüsü ve minarenin görünüşü.
12. " " " son cemaât yerinin sağındaki giriş kapısı.
13. " " " " " " " solundaki " "
14. " " " " " " yerindeki çutuk mihrap.
15. " " " avluya açılan batı eyvanı.
16. " " " mihrap önündeki tonozlu mekânın görünüşü.
17. " " " " " " mekândan görünüş.
18. " " " " duvarının dıştan görünüşü.
19. " " " nin esas mihrabı.
20. " " " " mihrap önündeki kubbe.
21. " " " " " " "
22. " " " " " " kubbesinin arkasında bulunan aynalı tonoz.
23. " " " " atkı delikleri.
24. " " " " minberi.
25. " " " " minberinden sol görünüş detayı.
26. " " " " " sağ " "
27. Arslaniye Camii'nin dış görünüşü.
28. " " portali.
29. " Camii portalinin mukarnaslı yan nişi.
30. Alaca Camii'nin dış görünüşü.
31. " " kuzey cephesinden görünüş.
32. " " " pencere detayı.
33. " " giriş kapısı.
34. " " minaresi.
35. " " ahşap tavandaki kalem işleri.
36. " " " " " "
37. " " " " " "

38. Sare Hatun Camii'nin dıştan görünüşü.
39. " " " duvarının kuzey doğu köşesinden detay.
40. " " " nin üst örtüsünden görünüş.
41. " " " " ön cephesinden görünüş.
42. " " " " son cemaât yerinin saçak altındaki kitabesi.
43. " " " " " " " duvardaki kitabesi.
44. " " " " " " " solundaki kapısı.
45. " " " " " " yerindeki pencerenin kemeri.
46. " " " " minaresinden detay.
47. " " " " iç görünüşü.
48. " " " " " "
49. " " " nde kubbeye geçiş.
50. " " " nin kubbesi.
51. " " " " mihrabı.
52. " " " " minberi.
53. Ağa Camii-nin umûmi görünüşü.
54. Kurşunlu Camii'nin doğu cephesinden görünüşü.
55. " " son cemaâtyerinden görünüş.
56. " " " " " esas mekâna giriş kapısı.
57. " " mihrabı.
58. Meydan Camii'nin dış görünüşü.
59. " " kitabesi.
60. Araþ Baba Mescit ve Türbesinin üstten görünüşü.
61. " " " " " umûmi görünüşü.
62. " " " inin cepheden görünüşü.
63. " " " kitabesinin görünüşü.
64. " " " inin içinden minareye çıkılan kapı.
65. " " " " minaresinden detay.
66. " " " " çinili kubbesi.
67. " " " " " mihrabı.
68. " " " " " " nın detayı.
69. " " " " " " " "
70. " " " " " " nişinden detay.
71. Fatih Ahmet Mescit ve Türbesinin cepheden görünüşü.
72. " " " inin giriş kapısı.
73. " " " " içten görünüşü.
74. " " Türbesinin dıştan dıştan görünüşü.
75. " " Türbesindeki ahşap sandukа kitabeleri.
76. " " " " " "
77. " " " " " "

78. Ahi Musa Mescit ve Türbesinin dıştan görünüşü.
79. " " " inin beşik tonozunun içten görünüşü.
80. " " " ve Türbesinin arkadan görünüşü.
81. Ankuzu Baba Türbesinin umûmi görünüşü.
82. " " " " "
83. Mansur Baba Türbesinin dıştan görünüşü.
84. " " " " "
85. Beşik Baba Türbesinin dıştan görünüşü.
86. Şeyh Şerafettin Türbesinin dıştan görünüşü.
87. " " " doğudaki eski giriş kapısı.
88. Nazır Baba Türbesinin dıştan görünüşü.
89. Hoca Hamamının dıştan görünüşü.
90. " " içten görünüşü.
91. " " " "
92. " " " "
93. " " giriş kapısı.
94. Cihgit Hamamı dıştan görünüşü.
95. " " üstten görünüşü.
96. " " soğukluk kısmındaki aydınlık fenerleri.
97. " " sıcaklık kısmının üstten görünüşü.
98. " " " kısmındaki mukarnaslı pandantif.
99. Kale Hamamının üstten genel görünüşü.
100. " " " " "
101. " " içten görünüşü.
102. " " " "
103. " " " "
104. " " cemekânlık kısmının tromp kemer ayağı.
105. " " sıcaklık kısmının üstten görünüşü.
106. Dere Hamamının umûmi görünüşü.
107. " " harabe kalıntısından bir kısım.
108. Eski Kale Altı Hamamının üstten görünüşü.
109. " " " " " "
110. " " " " sıcaklık kısmı soldan.
111. " " " " " " sağdan.
112. Arslaniye Hamamının umûmi görünüşü.
113. " " soğukluk kısmının görünüşü.
114. " " sıcaklık kısmının doğudaki mekânlarının görünüşü.
115. Harput Kalesinin Artukoğullarından kalan sanatsal burçlardan görünüş.

116. Harput kalesinin Dulgadaroğullarının tamiri sırasında yapılan burçlardan biri.
117. " " " kitabeli doğu burcu.
118. " " " " " "
119. " " Akkoyunlılardan kalan tamirat kitabesi.
120. " " birinci kapısı.
121. " " Akkoyunlulardan kalan barğliyef para figürü.
122. " " " " " fil figürü.

D - DESENLER:

1. Arap Baba Mescidi çinili kubbesi.
2. " " " " mihrap mukarnaslarından.
3. " " " " " mazgal siperi.
4. " " " " " nişi bordürü.

Fırat Üniversitesi
Merkez Kütüphanesi
0050068
255.07.02.01.06.00/08/0050068
30608